

1^η ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΓΙΑ ΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ¹

Α1 Διδακτική Ενότητα

Γιατί φιλοσοφεί ο άνθρωπος; ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Μετά τα Φυσικά*, Α2, 982b 12 – 28

Α. ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΟΜΟΡΡΙΖΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- ἤρξαντο < ἄρχω, ἄρχομαι: αρχή, αρχηγός, έναρξη, αρχικός, ταξίαρχος, κ.τ.λ.
- πρόχειρα < πρόχειρος, -ον (επίθ. πρό + χείρ): χέρι, χειρωνακτικός, χειραγωγώ, χειραψία, κ.τ.λ.
- ἀτόπων < στερ. ἄ + τόπος: τοπογράφος, εντόπιος, τοπικιστής, επιτόπιος, συντοπίτης, κ.τ.λ.
- διαπορήσαντες, ἀπορῶν < ἀπορέω -ῶ (στερ. ἄ + πόρος): ποντοπόρος, συμπόρευση, ευπορία, πορεία, κ.τ.λ.
- προϊόντες < πρό + εἶμι / ἔρχομαι (θ. εἰ- και ἰ-): προσιτός, απρόσιτος, δυσπρόσιτος, αμαξιτός, εισιτήριο, εξιτήριο, ανεξιτήλος, ισθμός, ιταμός.
- σύγκειται < κείμαι (πρκ. του τίθεμαι, θ. κεί- και μτγν. κοι-): κειμήλιο, κοίτη, κοιτώνας.
- εἰδέναι < οἶδα (θ. Φειδ-, Φοιδ-, Φιδ-): εἶδηση, εἶδησεογραφία, εἶδημων, ἴστωρ, φιλίστωρ, ιστορία, ιστορικός, ιδέα (δες και το ρ. ὄρῶ).
- συμβεβηκός < σύν + βαίνω (θ. βα-, βη-): βάση, βήμα, βατήρας, βάθρο, ανάβαση, σύμβαση, κ.τ.λ.
- φαμέν < φημι (θ. φη-, φᾶ-, φᾷ-, και με ετεροίωση φω-): ἀφατος, κατάφαση, προφήτης, φήμη, φωνή, διαφήμιση.

Β. ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΜΕΤΑ ΤΑ ΦΥΣΙΚΑ

Ο κλάδος της φιλοσοφίας που καλείται *μεταφυσική* (ή *οντολογία*) πήρε το όνομά του από το έργο του Αριστοτέλη *Μετά τα Φυσικά*. Το έργο αυτό αποτελείται από μικρότερα αυτοτελή έργα, που δεν έχουν γραφεί όλα την ίδια εποχή. Σε αυτό το σημείο υπενθυμίζουμε ότι ο Αριστοτέλης δεν έγραψε εγχειρίδια ή διδακτικά βιβλία, όπως τα εννοούμε εμείς σήμερα, ολοκληρωμένα και με εσωτερική συνοχή. Η διδακτική του παραγωγή αποτελείται από μαθήματα μικρότερης ή μεγαλύτερης έκτασης. Ο Ανδρόνικος ο Ρόδιος (ανάμεσα στο 40 και το 20 π.Χ.) συνένωσε τα επιμέρους μαθήματα σε πραγματείες, και δημιούργησε επίσης μερικούς από τους τίτλους που χρησιμοποιούνται ακόμα και σήμερα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση πιθανόν έδωσε σ' αυτήν τη συλλογή τον τίτλο *Μετά τα Φυσικά*, καθώς στον κατάλογο των έργων του την τοποθέτησε ύστερα από το βιβλίο του Αριστοτέλη με τον τίτλο *Φυσικά*. Προτίμησε δηλαδή έναν πολύ ουδέτερο χαρακτηρισμό «τά μετά τα φυσικά», δηλαδή τα συγγράμματα τα οποία στην έκδοσή του ακολουθούν τα φυσιογνωστικά συγγράμματα. Δεν μπορούσε να φανταστεί, βέβαια, ότι έτσι χάρισε στην ιστορία της ευρωπαϊκής επιστήμης μία λέξη πλούσια σε περιεχόμενο: τη λέξη *μεταφυσική*.

Ο ίδιος ο Αριστοτέλης ονομάζει τη φιλοσοφία που αναπτύσσεται σ' αυτό το έργο *πρώτη φιλοσοφία*, αναγνωρίζοντας τον κεντρικό και ουσιώδη χαρακτήρα της. Η *πρώτη φιλοσοφία* του Αριστοτέλη μάς επιτρέπει να διερευνήσουμε ερωτήματα πέρα από τα όρια της φυσικής, αφού ασχολείται με το *ὄν ἢ ὄν* στην καθολικότητά του, το υπαρκτό χωρίς ιδιότητες, σε αντίθεση με τις επιμέρους επιστήμες που εξετάζουν όψεις ή μέρη του ὄντος· γι' αυτό αποκαλείται *πρώτη*. Με άλλα λόγια ο Αριστοτέλης αναζητά τις *πρωταρχικές αιτίες* της πραγματικότητας. Άλλωστε ο άνθρωπος μελετά πρώτα αυτά που του είναι άμεσα προσιτά (τα φυσικά αισθητά όντα), για να αναχθεί μέσω

¹ Οι ερμηνευτικές σημειώσεις που ακολουθούν, αξιοποιούν (σε άλλα σημεία περισσότερο σε άλλα σημεία λιγότερο) το επιμορφωτικό υλικό του Βασιλείου Μπετσάκου (Φιλολόγος στο 2^ο Πειραματικό Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης, Διδάσκων στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και μέλος της συγγραφικής ομάδας του Φακέλου Υλικού) και του Δρ Ιωάννη – Παναγιώτη Αμπελά (Φιλολόγος στο Μουσικό Σχολείο Χανίων <https://akisambelas.wordpress.com>), το οποίο ήταν ελεύθερα διαθέσιμο στο Διαδίκτυο.

αυτών στα πρότερα κατά την αντικειμενική τάξη του όντος (δηλαδή τα αίτια, τις αρχές και τα στοιχεία).

Πιο συγκεκριμένα, στα Φυσικά ο Αριστοτέλης είχε απαριθμήσει αυτά που θεωρεί πρώτα αίτια – το υλικό, το ουσιαστικό, το ποιητικό και τελικό αίτιο. Στα Μετά τὰ Φυσικά επιχειρεί να ελέγξει κριτικά την ορθότητα της ανάλυσης του, εξετάζοντας εάν οι προηγούμενοι φιλόσοφοι είχαν ανακαλύψει άλλα αίτια από αυτά που ο ίδιος επισημαίνει. Επιπλέον, δύο βασικά ερωτήματα τον απασχολούν:

- α. Είναι δυνατή μία μοναδική υπέρτατη επιστήμη της μεταφυσικής – μία συνοπτική επιστήμη που θα μελετά τη φύση, όχι μιας συγκεκριμένης πραγματικότητας, αλλά του ίδιου του πραγματικού, και θα συνάγει τα επιμέρους γνωρίσματα του σύμπαντος από μία κεντρική αρχή;
- β. Υπάρχουν μη αισθητές ουσίες, όπως υπάρχουν αισθητές και αν υπάρχουν τι ακριβώς είναι; Είναι τα καθόλου (καθολικές έννοιες), αυθύπαρκτες ουσιαστικές οντότητες, όπως υποστήριξε ο Πλάτων στη θεωρία των Ιδεών;

Τα Μετά τὰ Φυσικά αποτελούνται από 14 βιβλία. Έχουν ήδη από την αρχαιότητα ονομαστεί – και αυτή πια είναι η καθιερωμένη διεθνώς ονομασία τους – με βάση τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου: Α, α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν. Το περιεχόμενο του Α' Βιβλίου που αποτελεί ιστορική και κριτική εισαγωγή για όλο το υπόλοιπο έργο:

- **Βιβλίο 1:** περιγραφική ανάλυση του σχηματισμού της ανθρώπινης εμπειρίας, επιστήμης και σοφίας: η σοφία είναι η γνώση των αιτιών. Τά Μετά τὰ Φυσικά ξεκινούν με την εμβληματική φράση «**Πάντες άνθρωποι τοῦ εἶδέναι ὀρέγονται φύσει**».
- **Βιβλίο 2:** το θέμα της σοφίας είναι τα πρώτα αίτια.
- **Βιβλία 3 – 7:** ανασκόπηση των φιλοσοφικών συστημάτων των προσωκρατικών και του Πλάτωνα και επιβεβαίωση της ορθότητας της αριστοτελικής διαίρεσης των 4 αιτιών.
- **Βιβλία 8 – 9:** κριτική των προγενέστερων συστημάτων και αναγκαιότητα απορητικής έρευνας.

Γ. Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ

Ο όρος «μεταφυσική» (όπως και ο συνώνυμος «οντολογία») δεν συναντάται στον Αριστοτέλη, αλλά ούτε και σε κάποιο άλλο κείμενο της αρχαιοελληνικής γραμματείας. Στις πραγματείες του Αριστοτέλη συναντώνται οι όροι *πρώτη φιλοσοφία* και *θεολογική φιλοσοφία* ή *επιστήμη*². Με το όρο *πρώτη φιλοσοφία* ο φιλόσοφος προσδιορίζει εκείνη τη θεωρητική γνώση που αποπειράται³ να δώσει απαντήσεις στο οντολογικό ερώτημα, στο ερώτημα για το υπαρκτό ως τέτοιο· επίσης, η *πρώτη φιλοσοφία* μελετά τις πρώτες αρχές και αιτίες των όντων. Είναι *πρώτη* με την έννοια ότι δεν έχει ως αντικείμενό της ένα συγκεκριμένο ερευνητικό τομέα είτε της φυσικής πραγματικότητας είτε της ανθρώπινης δημιουργίας, αλλά ασχολείται με την *ολότητα* και *πρωταρχικότητα* της ύπαρξης.

Με τον όρο *θεολογική φιλοσοφία* – *επιστήμη* ο Αριστοτέλης αναφέρθηκε καταρχήν στη γνώση του μη μεταβαλλόμενου και χωριστού όντος, δηλαδή του θεού. Επειδή, όμως ο θεός έχει την ύπαρξη στην απόλυτη καθαρότητά της και λειτουργεί ως η *απώτατη αιτία των όντων*, συνεπάγεται ότι η *πρώτη φιλοσοφία* και η *θεολογική επιστήμη* ταυτίζονται: *απαρτίζουν* από κοινού εκείνο τον φιλοσοφικό κλάδο που στην ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας ονομάστηκε *μεταφυσική* ή *οντολογία*.

Μπορεί, όπως είπαμε, ο σύγχρονος όρος «μεταφυσική» να μην χρησιμοποιείται από τον Σταγειρίτη, η καταγωγή του όμως ανάγεται στη φιλοσοφική του σχολή. Και τούτο, διότι παραπέμπει άμεσα στον τίτλο (δοσμένο από υπομνηματιστές του φιλοσόφου, αρκετούς αιώνες μετά τον θάνατό του) ενός από τα σημαντικότερα έργα του, τα *Μετά τα Φυσικά*. Αυτά αποτελούν ένα σύνολο αυτοτελών έργων του φιλοσόφου, τα οποία συνενώθηκαν σε μία ενιαία πραγματεία μάλλον από τον πρώτο εκδότη των *ακροαματικών* ή *εσωτερικών έργων* του Αριστοτέλη, τον

² Μετά τα Φυσικά, Ε1, 1026a 18 – 19: «*τρεις ἄν εἶεν φιλοσοφίαι θεωρητικαί, μαθηματική, φυσική, θεολογική*» και Κ7, 1064b 1-3: «*δηλον τοίνυν ὅτι τρία γένη τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν ἔστι, φυσική, μαθηματική, θεολογική*». Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τον όρο *θεολόγος* σπάνια και μόνο με μια εξειδικευμένη σημασία: τον αποδίδει σε τυπικούς εκφραστές της παραδοσιακής μυθολογικής διδασκαλίας για τους θεούς, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τους παλαιούς ποιητές, κυρίως τον Όμηρο και τον Ησίοδο (βλ. *Μετά τα Φυσικά*, Β4, 1000a 9).

³ Πρέπει να τονιστεί ότι ο Αριστοτέλης *αποφεύγει τις δογματικές απαντήσεις*, τόσο γενικά όσο και κατεξοχήν όταν συζητάει ζητήματα μεταφυσικής. Πρβλ. την εύστοχη διατύπωση του Β. Κάλφα, *Αριστοτέλης. Μετά τα Φυσικά Α. Εισαγωγή-μετάφραση-σχολιασμός*, Αθήνα 2009, σελ. 38: «*Η αριστοτελική μεταφυσική διατηρεί ενεργό ένα απορητικό χαρακτήρα*».

φιλόλογο Ανδρόνικο τον Ρόδιο (1^{ος} αι. π.Χ.). Αυτός τοποθέτησε μετά τα Φυσικά το σύνολο των κειμένων του φιλοσόφου που θεωρήθηκε ότι έχουν ως θέμα τους την ονομαζόμενη σήμερα μεταφυσική ή οντολογία.

Το θέμα που μελετάται στα *Μετά τα Φυσικά*, το αντικείμενο της πρώτης φιλοσοφίας, είναι το *ὄν ἢ ὄν*, το *ὄν* στην απόλυτη απλότητά του, το *υπαρκτό* χωρίς ιδιότητες, η ίδια η ύπαρξη. Η αριστοτελική μεταφυσική είναι πρώτα απ' όλα οντολογία, γνώση του καθόλου, επιστήμη καθολική, θεμελιώδης για όλες τις υπόλοιπες. Καθώς, όμως, το *ὄν* στην καθολικότητα και απολυτότητά του ταυτίζεται με την *πρώτην οὐσίαν καὶ ἀκίνητον*, δεν μπορεί να είναι άλλο από τον ίδιο τον θεό.

Δ. Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΠΡΟΣ ΤΗ ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΤΗ ΣΟΦΙΑ ΚΑΙ Η ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ

Το κίνητρο που εμπυχώνει τον Αριστοτέλη σε ολόκληρο το έργο του είναι η επιθυμία να κατακτήσει τη μορφή της γνώσης, η οποία περισσότερο από κάθε άλλη αξίζει να ονομαστεί σοφία. Η επιθυμία της γνώσης είναι έμφυτη στον άνθρωπο και παράγεται μέσα από μία συγκεκριμένη πορεία:

- α. Αφετηρία της γνώσης είναι οι **αισθήσεις**, και κατεξοχήν η όραση. Αυτό φανερώνει, στο χαμηλότερο επίπεδο, η απόλαυση («*ἢ τῶν αἰσθήσεων ἀγάπησις*») με την οποία χρησιμοποιούμε τις αισθήσεις μας.
- β. Το αμέσως επόμενο στάδιο προς την κατεύθυνση της πληρέστερης γνώσης αφορά τη χρήση της **μνήμης**, που μας διαχωρίζει κατά τον Αριστοτέλη από τα κατώτερα ζώα.
- γ. Το μεθεπόμενο στάδιο – που μόνο ο άνθρωπος μπορεί να το φθάσει – είναι η **εμπειρία**. Καθώς συνδυάζονται περισσότερες μνήμες του ίδιου αντικειμένου, κατακτούμε έναν πρακτικό κανόνα, χωρίς να μπορούμε να τον αιτιολογήσουμε (π.χ. για ένα φάρμακο που βοήθησε τον Καλλία, τον Σωκράτη και άλλους όταν έπασχαν από την ίδια νόσο).
- δ. Η **τέχνη**, η γνώση των πρακτικών κανόνων που στηρίζεται σε γενικές αρχές, συνιστά το αμέσως υψηλότερο στάδιο («*ἢ μὲν ἐμπειρία τῶν καθ' ἕκαστόν ἐστι γνῶσις, ἢ δὲ τέχνη τῶν καθόλου*»).
- ε. Η **επιστήμη**, η καθαρή γνώση των αιτίων, τοποθετείται στην κορυφή της πυραμίδας. Ενώ στην περίπτωση της **τέχνης** το ενδιαφέρον της περιορίζεται από έναν ανώτερο πρακτικό σκοπό, η **επιστήμη** γνωρίζει για χάρη της ίδιας της γνώσης: είναι το τελευταίο και ύψιστο προϊόν του πολιτισμού.

Η **σοφία** (= **φιλοσοφία**) όμως δεν πρέπει να είναι μόνο επιστήμη ή γνώση των αιτίων, αλλά γνώση των πρώτων και γενικότερων αιτίων. Η **σοφία** είναι η ευρύτερη δυνατή γνώση: η γνώση του δυσκολότερου, η ακριβέστερη γνώση, η διδακτικότερη γνώση, η πιο αυτοτελής και ανεξάρτητη γνώση, αλλά και η εγκυρότερη. Επομένως, όταν λέμε ότι κάποιος είναι **φιλόσοφος** εννοούμε ότι: **α)** τα ξέρει όλα, στον βαθμό που αυτό είναι δυνατό, χωρίς να διαθέτει μία ειδική γνώση στα επιμέρους θέματα, **β)** έχει την ικανότητα να αναγνωρίζει δύσκολα πράγματα, που δεν γίνονται εύκολα αντιληπτά από τον κοινό άνθρωπο, **γ)** είναι ακριβέστερος από όλους τους άλλους, και γι' αυτό **δ)** είναι πιο ικανός από τους άλλους να διδάξει τις αιτίες, **ε)** αναζητά τη γνώση για χάρη της ίδιας της γνώσης και όχι για τα αποτελέσματά της και **στ)** αφοσιώνεται στην ύψιστη επιστήμη («*Δεῖ γάρ αὐτὴν τῶν πρώτων ἀρχῶν καὶ αἰτιῶν εἶναι θεωρητικὴν· καὶ γὰρ τὰ γαθὸν καὶ τοῦ ἔνεκα ἐν τῶν αἰτιῶν ἔστιν*») εννοώντας τη σοφία ως τη θεωρητική γνώση που διεκδικεί καθολική εμβέλεια.

Ε. ΤΟ Α ΒΙΒΛΙΟ ΤΩΝ ΜΕΤΑ ΤΑ ΦΥΣΙΚΑ

Το Α βιβλίο λειτουργεί άριστα ως εισαγωγή στο σύνολο των βιβλίων που απαρτίζουν τα *Μετά τα Φυσικά*. Ωστόσο, πρόκειται για ένα βιβλίο με πληρότητα και συνοχή, που μάλλον συγγράφηκε από τον Αριστοτέλη ως αυτοτελές έργο. Το **κεντρικό θέμα** του Α είναι η *ίδια η φιλοσοφία*, και πρωταρχική επιδίωξη του Αριστοτέλη είναι η σύνταξη του ορισμού της. Πρόκειται για ένα κείμενο προσιτό σε ένα ευρύ κοινό, το οποίο δεν είναι κατ' ανάγκην πεπαιδευμένο στην ακαδημαϊκή φιλοσοφία.

Τα πρώτα κεφάλαια του Α θυμίζουν έντονα ένα νεανικό έργο του Αριστοτέλη, τον *Προτρεπτικό*, ένα έργο από τα λεγόμενα *εξωτερικά*, δηλαδή τα δημοσιευμένα από τον φιλόσοφο. Την εποχή αυτή ο Αριστοτέλης ζει ακόμα στην *Ακαδημία* και είναι υπό την έντονη επιρροή του Πλάτωνα. Έτσι, στον

Προτρεπτικό ο Αριστοτέλης προβάλλει τη σπουδαιότητα της φιλοσοφίας και του αντίστοιχου τρόπου ζωής, με τον τρόπο που τα είχε προσδιορίσει ο δάσκαλός του. Στα δύο πρώτα κεφάλαια του Α (όπως και στον Προτρεπτικό) η φιλοσοφία περιγράφεται ως η θεωρητική γνώση που έχει ως κύρια κατεύθυνση την αιτιολογία· είναι μια γνώση ολοκληρωμένη (σοφία) η οποία απαντάει σε διάφορα «γιατί», κατεξοχήν σε πρωταρχικά «γιατί». Δεν έχει καμία άλλη προφανή χρησιμότητα, και καμία άμεση χρηστικότητα.

Το απόσπασμα, που αποτελεί και το Κείμενο Αναφοράς, προέρχεται από το 2^ο κεφάλαιο του Α. Έχει προσηγηθεί, στο 1^ο κεφάλαιο, η περίφημη προοιμιακή φράση των Μετά τα Φυσικά (980a 21): «Πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἶδέναι ὀρέγονται φύσει» (μτφρ. «Όλοι οι άνθρωποι ποθούν τη γνώση· κι αυτό είναι κάτι που οφείλεται στην ίδια την ανθρώπινη φύση»). Η γνώση, όμως, παράγεται μέσα από μια συγκεκριμένη πορεία. Αφετηρία της αποτελούν οι αισθήσεις, κατεξοχήν η όραση. Η αίσθηση παράγει μνήμη. Πολλές μνήμες του ίδιου πράγματος μπορούν να οδηγήσουν στη δημιουργία μιας εμπειρίας. Και η εμπειρία οδηγεί, με τη σειρά της, στην τέχνη και την επιστήμη: πολλές διαπιστώσεις της ίδιας εμπειρίας δημιουργούν γενικευτικές αντιλήψεις, που στο σύνολό τους απαρτίζουν μια τέχνη ή επιστήμη. Αν η εμπειρία προσδένεται στο επιμέρους, η τέχνη και η επιστήμη βασίζονται σε γνώση καθολική. Αυτή είναι η σοφία. Η σοφία είναι γνώση των αιτίων, κατεξοχήν των πρωταρχικών αιτίων και αρχών. Οι έμπειροι γνωρίζουν το «ότι», οι σοφοί όμως το «διότι». Με αυτές τις συμπερασματικές διαπιστώσεις ολοκληρώνεται το 1^ο κεφάλαιο των Μετά τα Φυσικά.

Στο 2^ο κεφάλαιο ο Αριστοτέλης συζητά γενικά αποδεκτές πεποιθήσεις για την σοφίαν⁴, έχει όμως πλέον στο νου του τη φιλοσοφία, ως μία πολύ συγκεκριμένη πια ακαδημαϊκή δραστηριότητα. Διαβλέπουμε, έτσι, ξεκάθαρα τη δική του προσέγγιση: ο ίδιος εννοεί την σοφία ως τη θεωρητική γνώση που διεκδικεί καθολική εμβέλεια. Και στη συνέχεια της πραγματείας θα ονομάσει αυτή τη θεωρητική γνώση πρώτη φιλοσοφία. Αντικείμενό της είναι η ολότητα της ύπαρξης και όχι κάποιος συγκεκριμένος, περιχαρακωμένος, τομέας του επιστητού.

ΣΤ. ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ

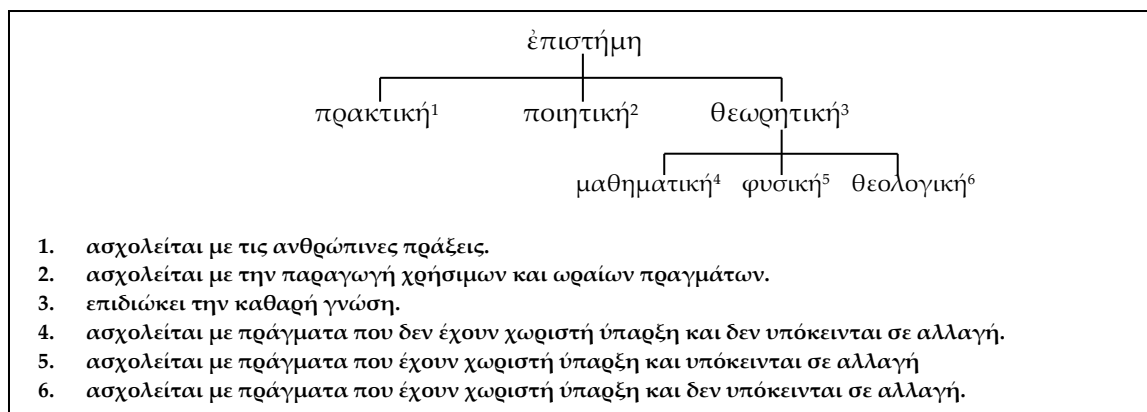
Τρεις είναι οι ιδέες, οι άξονες πάνω στους οποίους αρθρώνεται το κείμενο στις τρεις πρώτες περιόδους. Μια τέταρτη περίοδος, επιλογική, διατυπώνει το κεντρικό συμπέρασμα – προέκταση.

α. Η πρώτη περίοδος («Διά γάρ τό θαυμάζειν ... παντός γενέσεως») αναπτύσσει τον πρώτο άξονα: η φιλοσοφία ανάγεται στον θαυμασμό, σε μια πρωτογενή έκπληξη και περιέργεια. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Αριστοτέλης τοποθετεί στην αφετηρία και έναρξη μιας λογικής δραστηριότητας (ακριβέστερα: της κατεξοχήν λογικής δραστηριότητας, της φιλοσοφίας) ένα πάθος, τον θαυμασμό. Αν λάβουμε επιπλέον υπόψη ότι το συγκεκριμένο πάθος δεν εξαντλείται στην διεγερτική για το φιλοσοφείν λειτουργία του, αλλά διέπει εξ αρχής και εξ ολοκλήρου τη φιλοσοφία στο σύνολο και τη διάρκειά της, γίνεται φανερό ότι η φιλοσοφική δραστηριότητα τείνει να αφορά τον άνθρωπο από κάθε άποψη και όχι μόνο διανοητικά.

β. Η δεύτερη («Ο δ' ἀπορῶν καί θαυμάζων... χρήσεώς τινος ἔνεκεν») αναπτύσσει τον επόμενο άξονα: η επιθυμία του ανθρώπου να υπερβεί την άγνοια οδηγεί τον αρχικό θαυμασμό στη φιλοσοφία· αυτή υπάρχει και νοηματοδοτείται καθ' εαυτήν· δεν υπηρετεί καμία χρησιμότητα. Ο Αριστοτέλης διακρίνει τρεις τομείς επιστημονικής γνώσης (ἐπιστήμαι ἢ διάνοιαι). Οι πρακτικές γνωστικές περιοχές – επιστήμες σχετίζονται με τις ανθρώπινες πράξεις, χωρίς όμως να στοχεύουν στην παραγωγή κάποιου συγκεκριμένου προϊόντος· πρακτική γνώση, συνεπώς, είναι η ηθική, αλλά και η πολιτική. Οι ποιητικές γνωστικές περιοχές – επιστήμες στοχεύουν στη δημιουργία – παραγωγή· ποιητικές είναι οι διάφορες τέχνες (π.χ. ξυλουργική). Η φιλοσοφία δεν είναι ούτε ποιητική ούτε πρακτική δραστηριότητα του ανθρώπινου νου, αλλά θεωρητική· στοχεύει

⁴ P. Hadot, *Τι είναι η αρχαία ελληνική φιλοσοφία (Qu'est-ce que la philosophie antique?*, Gallimard 1995), μετ. Α. Κλαμπατσέα, *Ινδικτος*, Αθήναι 2002, σελ. 34: «Οι λέξεις φιλόσοφος και φιλοσοφείν προϋποθέτουν μια άλλη έννοια, την έννοια της σοφίας· πρέπει ωστόσο να αναγνωρίσουμε σαφώς πως εκείνη την εποχή δεν υπάρχει φιλοσοφικός ορισμός της έννοιας της σοφίας. Για να ορίσουν τη σοφία, οι σύγχρονοι ερμηνευτές διατάζουν πάντα ανάμεσα στην έννοια της γνώσης και την έννοια της σφωροσύνης (ή φρόνησης). Σοφός είναι αυτός που ξέρει πολλά πράγματα, που έχει ταξιδέψει πολύ, που έχει δει πολλά, που έχει μια εγκυκλοπαιδική παιδεία, ή μήπως είναι αυτός που ξέρει τι να κάνει, κατά πώς να πορεύεται στη ζωή και να είναι ευτυχισμένος».

αποκλειστικά στη γνώση. Δείτε και τον ακόλουθο πίνακα, όπου η φιλοσοφία καλύπτει τη μαθηματική, φυσική (δευτέρα φιλοσοφία) και θεολογική επιστήμη (πρώτη φιλοσοφία):

γ. Η **τρίτη περίοδος** («Μαρτυρεῖ δὲ αὐτό τό συμβεβηκός ... φρόνησις ἤρξατο ζητεῖσθαι») τεκμηριώνει με μια σύντομη ιστορική διαπίστωση την αλήθεια του προηγούμενου ισχυρισμού: δεν ήταν η ανάγκη που οδήγησε στη φιλοσοφία· οι άνθρωποι φιλοσόφησαν μόνο όταν είχαν ξεπεράσει τα βιοτικά προβλήματα και εξασφάλισαν τη σκόλη, τον χρόνο που δεν δαπανάται για τη διασφάλιση της επιβίωσης αλλά ελεύθερα για τη χαλάρωση και την απόλαυση. Ο Αριστοτέλης δεν συνδέει τη φιλοσοφία με τη ραστώνη, την χαλάρωση δηλαδή και την απόλαυση, μόνο γενετικά, ανατρέχοντας απλώς στην ιστορική της καταγωγή. Αν η σύνδεση αυτή δεν ήταν διαχρονική και ουσιώδης, δεν θα τον ενδιέφερε. Ο Σταγειρίτης διαβλέπει ότι η δραστηριότητα του φιλοσόφου υπερβαίνει πάντα τις πιεστικές απαιτήσεις της καθημερινότητας, προϋποθέτει χρόνο ελευθερίας και απομάκρυνση από τις άλλες τέχνες· τότε και μόνο τότε μπορεί αυτός να προσεγγίσει τη φιλοσοφική ακρίβεια. Γι' αυτό και η ραστώνη γίνεται έγκυρο σημάδι της φιλοσοφίας.

δ. Το **επιλογικό συμπέρασμα – προέκταση** («Δῆλον οὖν ..., ἔνεκεν ἐστίν ...») εμβαθύνει: στον πυρήνα της φιλοσοφικής γνώσης δεν βρίσκεται η χρηστικότητα και η ανάγκη αλλά η ελευθερία· η φιλοσοφία, δηλαδή, υπάρχει μόνο για τον εαυτό της. Αυτός εξάλλου είναι – τονίζει ο φιλόσοφος – και ο τρόπος ύπαρξης του ίδιου του ελεύθερου ανθρώπου: υπάρχει για τον εαυτό του.

Ζ. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1. Η χρήση του συνδέσμου γάρ: ο σύνδεσμος αιτιολογεί την αμέσως προηγηθείσα φράση: «Ὅτι δ' οὐ ποιητική [η φιλοσοφία], δῆλον καὶ ἐκ τῶν πρώτων φιλοσοφησάντων». Συνεπώς, πρέπει να δούμε όλα όσα ακολουθούν ως προσπάθεια απόδειξης του μη χρηστικού χαρακτήρα της φιλοσοφίας (μέσα σε ένα ιστορικό περιβάλλον).

2. Η χρήση των έναρθρων απαρεμφάτων: ο Αριστοτέλης επιμένει στη χρήση έναρθρων απαρεμφάτων (τό θαυμάζειν, τό φεύγειν τήν ἄγνοιαν, τό εἰδέναι, τό ἐπίστασθαι) εκεί που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει αφηρημένα ουσιαστικά. Δίνει, έτσι, έμφαση στον ενεργητικό, προσωπικό χαρακτήρα της φιλοσοφικής δραστηριότητας αλλά και στην ιστορικότητα της φιλοσοφίας.

3. Οι χρονικοί προσδιορισμοί «και νῦν καὶ τό πρώτων»: με το νῦν η έναρξη του φιλοσοφεῖν τοποθετείται στη συγχρονία της· ανά πάσα στιγμή, και στο παρόν, μπορεί κάποιος, με αφετηρία την έκπληξη και την περιέργεια, να αρχίσει να φιλοσοφεί. Με την αιτιατική τό πρώτων η έναρξη του φιλοσοφεῖν τοποθετείται στη διαχρονία της· κάποια στιγμή στο (ελληνικό) παρελθόν, έχοντας ως αφορμή επίσης την έκπληξη και την περιέργεια, εμφανίστηκαν οι πρώτοι φιλόσοφοι.

4. Η φράση «τά πρόχειρα τῶν ἀτόπων»: το θαυμάζειν προσηλώνεται καταρχάς στα παράδοξα και ανεξήγητα μέσα στην καθημερινότητα. Ποια μπορεί να είναι αυτά; Ο κορυφαίος υπομνηματιστής του Αριστοτέλη, ο Αλέξανδρος Αφροδισιεύς (3^{ος} αι. μ.Χ.) εξηγεί: «διὰ τί τό ἤλεκτρον ἔλκει τά

ἀχυρώδη, ἢ Ἡρακλεία λίθος τόν σίδηρον, ἢ τί ἐστίν ἢ ἴρις (το ουράνιο τόξο), ἢ ὅλως τήν τῶν νεφῶν σύστασιν, τὰς βροντάς, πόθεν, ἢ περι τῶν ἀστραπῶν, πῶς γίνονται».

5. Η χρήση της αντωνυμίας «οἶον»: με τη λέξη αυτή ο Αριστοτέλης εισάγει παράδειγμα. Εδώ ως παράδειγμα αναφέρονται τα φυσικά φαινόμενα που σχετίζονται με τη σελήνη, τον ήλιο και τα άστρα, αλλά και η ίδια η γένεση του σύμπαντος (θέματα με τα οποία ασχολήθηκαν οι πρώτοι φυσικοί φιλόσοφοι). Είναι προφανές ότι υπάρχει μία κλιμάκωση από τα πιο κοντινά στον άνθρωπο και τις δυνατότητες της γνώσης του στα πιο μακρινά και δυσερχόμενα (η ίδια κλιμάκωση εξακολουθεί να λειτουργεί και σήμερα!).

6. Η χρήση των ρηματικών τύπων «ἐδίωκον», «ζητεῖσθαι», «ζητοῦμεν»: με την επιλογή των συγκεκριμένων ρημάτων ο Αριστοτέλης υποδηλώνει τον πιεστικό χαρακτήρα των φιλοσοφικών αποριών, την επιτακτική ροπή στο φιλοσοφείν. Μπορεί η φιλοσοφία να μην ικανοποιεί καμία εξωτερική χρεία και ανάγκη, αποτελεί όμως πανανθρώπινο ψυχικό ζητούμενο. Ενδιαφέρουσα και η τροπή από το παρελθοντικό τριτοπρόσωπο **ἐδίωκον** στο παροντικό πρώτο πρόσωπο **ζητοῦμεν**, με την οποία ο Αριστοτέλης εντάσσει και τον εαυτό του στη χορεία των φιλοσόφων, των ανθρώπων που στοχάζονται ελεύθεροι. Επιπλέον, αυτή η τροπή – αλλαγή στους χρόνους των ρημάτων φαίνεται πως γίνεται μάλλον αυθόρμητα και ασυναίσθητα, απόδειξη ότι το έργο *Μετά τα Φυσικά* ανήκει στα λεγόμενα ακροαματικά έργα του Αριστοτέλη, σ' αυτά δηλαδή που χρησιμοποιούσε ως «σημειώσεις» κατά τη διδασκαλία του.

7. «διό και ὁ φιλόμυθος φιλόσοφος πῶς ἐστίν· ὁ γάρ μῦθος σύγκειται ἐκ θαυμασίων»: ποιος είναι ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα σε αυτόν που αγαπά τον μύθο και σε αυτόν που αγαπά την ολοκληρωμένη γνώση, τη σοφία; Τα θαυμάσια, τα αξιοθαύμαστα, αξιοπερίεργα, δυσερχόμενα· με αυτά ασχολείται τόσο ο μύθος όσο και η φιλοσοφία⁵. Σύμφωνα με τον Düring, ο Αριστοτέλης, όταν αναφέρεται στον φιλόμυθο, δεν έχει κατά νου μόνο τους αρχαίους μυθογράφους αλλά και τον δάσκαλό του, τον Πλάτωνα, που αξιοποιεί συχνά τους μύθους στις φιλοσοφικές του αναλύσεις.

8. Η σύνδεση της παρένθεσης με το υπόλοιπο κείμενο: ποιος συνειρμός οδήγησε τον Αριστοτέλη να διακόψει τη ροή του λόγου του και να ανοίξει τη συγκεκριμένη παρένθεση; Η ιδέα ότι τόσο η φιλοσοφία όσο και ο μύθος, τον οποίο έφερε στο μυαλό του, δεν είναι τίποτε άλλο παρά τρόποι διαφυγής του ανθρώπου από την άγνοια. Αυτή ήταν η τελευταία λέξη πριν την παρένθεση, και με αυτή συνεχίζει ο Σταγειρίτης μετά το κλείσιμο της παρένθεσης. Η παρένθεση δεν αποτελεί απλά ένα συνειρμό. Εδώ υπόκειται ένα βαθύτερο ερμηνευτικό σχήμα για την πορεία της ανθρωπότητας προς τη γνώση: από τον μύθο στο λόγο. Ο **μύθος** και ο **λόγος** δεν αποτελούν παρά δύο διαφορετικές γλώσσες και αντίστοιχους τρόπους σκέψης, για να απαντηθούν τα μεγάλα ερωτήματα για τον θεό, τον κόσμο και τον άνθρωπο. Ο Αριστοτέλης ξέρει καλά ότι το πέρασμα από τον μύθο στο λόγο αποτυπώνει εύστοχα την πορεία του αρχαιοελληνικού στοχασμού. Ξέρει ακόμα ότι μπορεί το βάρος να μετακινήθηκε σταδιακά προς τον λόγο, ο μύθος όμως ποτέ δεν απαξιώθηκε τελείως στην Αρχαία Ελλάδα.

9. «μόνην οὔσαν ἐλευθέραν τῶν ἐπιστημῶν»: η συσχέτιση της φιλοσοφίας με την ελευθερία μόνο τυχαία ή εξωτερική δεν είναι. Δεν δηλώνει απλά την απουσία σύνδεσης με την όποια χρηστικότητα. Αλλά αποτυπώνει μια βαθιά αίσθηση του φιλοσόφου, τόσο για τη συγχρονία: *μόνο ένα ελεύθερο πνεύμα μπορεί να φιλοσοφήσει αληθινά*, όσο και για τη διαχρονία: *μόνο όταν οι Έλληνες προόδευσαν στην ελευθερία, ευδοκίμησε ο φιλοσοφικός λόγος· μάλιστα, αυτό συνέβη στην κατεξοχήν ελεύθερη πόλη, την Αθήνα*.

⁵ Βλ. και Κάλφας, Αριστοτέλης. *Μετά τα Φυσικά Α. Εισαγωγή-μετάφραση-σχολιασμός*, Αθήνα 2009, σελ. 245: «Τα αξιοπερίεργα των μύθων δημιουργούν θαυμασμό, ο θαυμασμός συνειδητοποίηση της άγνοιας, η συνειδητοποίηση της άγνοιας ανάγκη για γνώση και άρα φιλοσοφία. Επομένως ο φιλόμυθος είναι κατά μία έννοια φιλόσοφος».

10. Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο 1: ο Αριστοτέλης, προσπαθώντας να περιγράψει και να ορίσει τη φιλοσοφία, ιχνηλατεί τον βηματισμό του ανθρώπου και της ανθρωπότητας προς αυτήν· και τον αποτυπώνει ως έναν βηματισμό λογικό και εξελικτικό: το ένα βήμα οδηγεί εύλογα στο άλλο, στο επόμενο και πληρέστερο. Έτσι, η λογική εκ μέρους του Αριστοτέλη αποτύπωση της πορείας του ανθρώπου προς τη φιλοσοφία γίνεται και η ίδια φιλοσοφία. Αν η φιλοσοφία είναι στον πυρήνα της μία ελεύθερη αναζήτηση αιτιολογήσεων, τότε και η εκλογικευμένη, αιτιολογική, αποτύπωση της πορείας του ανθρώπου προς αυτήν είναι επίσης φιλοσοφία. Με άλλα λόγια, η διατύπωση και η απάντηση του ερωτήματος «γιατί η φιλοσοφία;» είναι αυθεντική φιλοσοφία!

11. Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο 2: ασφαλώς ο Αριστοτέλης δεν περιορίζεται σε μία μελέτη αποκλειστικά λογική· έχει υπόψη του και την αντίστοιχη ιστορική πορεία, το τι όντως συνέβη στην (ελληνική) πραγματικότητα. Γνωρίζει, ασφαλώς, ο φιλόσοφος από τα Στάγειρα τους προκατόχους του· βλέπει ξεκάθαρα ότι οι πρώτοι φιλόσοφοι ήταν φυσιολόγοι, φυσικοί φιλόσοφοι. Γι' αυτό και δομεί το κεφάλαιο Α2, το σχετικό με τις απαρχές της φιλοσοφίας:

α. με τη χρήση χρονικών προσδιορισμών (καί νῦν, καί τό πρῶτον, ἐξ ἀρχῆς, εἶτα),

β. με διπλή χρήση του ρήματος ἄρχομαι (ἤρξαντο, ἤρξατο).

γ. με μία ρητή αναφορά στο συμβεβηκός, δηλαδή στο ιστορικό συμβάν,

δ. με ευρεία χρήση ιστορικών χρόνων.

Χωρίς να είναι αυτός ο στόχος του, ο Αριστοτέλης στο *Μετά τά Φυσικά* παρουσιάζει πράγματι την πρώτη ιστορία της φιλοσοφίας, προβαίνοντας σε μία μεθοδική όσο και κριτική ανάλυση της συνεισφοράς όλων των Ελλήνων φιλοσόφων από τον Θαλή τον Μιλήσιο ως τον Πλάτωνα. Μία ιστορία που στο σύνολό της επιδιώκει την απόδειξη της φιλοσοφίας του, αλλά η οποία κατέληξε να είναι η πηγή όλων των ιστοριών της φιλοσοφίας που ακολούθησαν. Ακόμα και ο τρόπος με τον οποίο ο Αριστοτέλης οργάνωσε την παρουσίαση αυτή, δηλαδή ο προσδιορισμός της αρχής της φιλοσοφίας και η επιλογή των φιλοσόφων στους οποίους αναφέρθηκε, καθόρισε τη δομή όλων των ιστοριών της φιλοσοφίας που ακολούθησαν⁶. Η ιστορικότητα, λοιπόν, της φιλοσοφίας, στη διαχρονία και τη συγχρονία της, διαπερνά τη σκέψη του. Εξάλλου, η συνέχεια του Α θα το κάνει προφανές: ο Αριστοτέλης θα προβεί – πρώτος αυτός ιστορικός της φιλοσοφίας! – σε μια μεθοδική όσο και κριτική ανάλυση της συνεισφοράς όλων των ελλήνων φιλοσόφων· από τον αρχηγέτη αυτής της πορείας, τον Θαλή, μέχρι και τον δάσκαλό του, τον Πλάτωνα.

Η. ΤΙ ΘΕΛΕΙ ΝΑ ΑΠΟΔΕΙΞΕΙ Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΑΙ ΜΕ ΠΟΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ;

Ο Αριστοτέλης θέλει να αποδείξει ότι **μονάχα η φιλοσοφία υπάρχει χάριν του εαυτού της**, και σε αντίθεση με τις άλλες επιστήμες η ιδιαιτερότητα και συνάμα ανωτερότητά της έγκειται στο γεγονός ότι **δεν υφίσταται για λόγους χρηστικούς και εξυτηρέτησης αναγκών**. Έχει προηγηθεί της 1ης διδακτικής ενότητας που υπάρχει στο σχολικό εγχειρίδιο (*Αρχαία Ελληνικά – Φάκελος Υλικού*, εκδόσεις ΙΤΥΕ), η διατύπωση της αποδεικτέας θέσης («Ὅτι δ' οὐ ποιητική (ενν. η φιλοσοφία), δήλον καί ἐκ τῶν πρώτων φιλοσοφησάντων»): γι' αυτό ακολουθεί ο σύνδεσμος **γάρ**. Η συλλογιστική του πορεία διαρθρώνεται σταδιακά, βήμα προς βήμα, κατ' αναλογία προς την εξελικτική πορεία του ανθρώπου:

α. «**Διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν... περὶ τῆς τοῦ παντός γενέσεως**»: στην πρώτη περίοδο του αποσπάσματος ο Αριστοτέλης, όπως και ο δάσκαλός του ο Πλάτων στον *Θεαίτητο*, ισχυρίζεται πως αφετηρία του φιλοσοφείν είναι το θαυμάζειν με τη σημασία της πρωτογενούς έκπληξης και περιέργειας, **αρχικά** για τα παράξενα και παράδοξα της καθημερινής ζωής που είχαν άμεσα μπροστά τους οι άνθρωποι («τὰ πρόχειρα τῶν ἀτόπων»), όπως για παράδειγμα καθημερινά φαινόμενα στατικού ηλεκτρισμού και μαγνητισμού, το ουράνιο τόξο, τις βροντές, τις αστραπές κλπ, και **στη συνέχεια προοδευτικά** και για τα πιο σπουδαία και σημαντικά φυσικά – κοσμολογικά φαινόμενα, όπως για παράδειγμα («οἶον») τα σεληνιακά, ηλιακά, αστρικά, αλλά και την ίδια τη γένεση του σύμπαντος (θέματα με τα οποία ασχολήθηκαν οι πρώτοι φυσικοί

φιλόσοφοι). Είναι προφανές ότι υπάρχει **μία κλιμάκωση** από τα πιο κοντινά στον άνθρωπο και τις δυνατότητες της γνώσης του στα πιο μακρινά και δυσερχόμενα. Επομένως, η απαρχή της κατεξοχήν έλλογης δραστηριότητας του ανθρώπου, όπως είναι η φιλοσοφική σκέψη, βρίσκεται σε ένα συναίσθημα, ένα πάθος, όπως είναι το θαυμάζειν. Επομένως, η φιλοσοφική δραστηριότητα επιδρά στον άνθρωπο κατά τρόπο ολιστικό και όχι μόνο διανοητικά.

- β. **«Ο δ' άπορών και θαυμάζων... και ού χρήσεως τινος ένεκεν»:** στη δεύτερη αυτή περίοδο ο Αριστοτέλης διατυπώνει τον ισχυρισμό ότι **η απορία και ο θαυμασμός** υποδηλώνουν τη συνειδητοποίηση εκ μέρους των ανθρώπων της άγνοιάς τους και κατ' επέκταση (διατηρώντας μία επιφύλαξη: «είπερ...») την επιθυμία τους να την υπερβούν χάριν της ίδιας της γνώσης και όχι κάποιας χρησιμότητας. Αξιοπρόσεκτη είναι η παρενθετική ενισχυτική διατύπωση («διό και ό φιλόμυθος φιλόσοφος πώς έστιν· ό γάρ μύθος σύγκειται εκ θαυμασίων»), αφού με τα αξιοθαύμαστα, τα αξιοπερίεργα ασχολείται τόσο ο μύθος όσο και η φιλοσοφία. Σύμφωνα με τον Κ. Τσάτσο, ο μύθος έχει ως πρώτη πηγή τις αναγκαίες αντιδράσεις της ανθρώπινης συνείδησης μπροστά στο άγνωστο, το οποίο θέλει να εννοήσει και μέσα στο οποίο θέλει να ενεργήσει, αφού αλλιώς δεν μπορεί να ολοκληρωθεί η ύπαρξή της. Άλλωστε είναι γνωστό ότι ο μύθος είχε τη δική του φιλοσοφική αξία και δεν έπαψε ποτέ να είναι πολύτιμο εργαλείο σκέψης. Ο Αριστοτέλης έχει κατά νου τόσο τους αρχαίους μυθογράφους, όσο και τον Πλάτωνα που αξιοποιεί τον μύθο ως εργαλείο φιλοσοφικής ανάλυσης, π.χ. ο μύθος του Σπηλαίου, όπου ο Πλάτων χρησιμοποιεί τον μύθο για να αποτολμήσει πέρα από τον λόγο, να υποστηρίξει τα θεωρητικώς αναπόδεικτα. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι στο σημείο αυτό υπόκειται ένα βαθύτερο ερμηνευτικό σχήμα για την πορεία της ανθρωπότητας προς τη γνώση: από τον μύθο στον λόγο.
3. **«Μαρτυρεί δέ αυτό τὸ συμβεβηκός ... ή τοιαύτη φρόνησις ήρξατο ζητείσθαι»:** με μία σύντομη ιστορική διαπίστωση τεκμηριώνει τον προηγούμενο ισχυρισμό: μόνο όταν οι άνθρωποι ικανοποίησαν όλες τις βασικές βιοτικές ανάγκες τους και τακτοποίησαν τις υλικές προϋποθέσεις και για καλοζωία και για εξύψωση της ζωής («πρός ράστώνην και διαγωγήν»), μόνο τότε στράφηκαν οι άνθρωποι σε αυτού του είδους την πνευματική αναζήτηση. Η φιλοσοφική δραστηριότητα υπερβαίνει τις πειστικές ανάγκες της καθημερινής ζωής, καθώς αναπόφευκτα προϋποθέτει χρόνο ελευθερίας, άνεση ζωής.
4. **«Δῆλον οὖν ὡς δι' οὐδεμίαν ... αὕτη αὐτῆς ἔνεκέν ἐστιν»:** ο Αριστοτέλης **συμπεραίνει** **εμβαθύνοντας** ότι δεν επιδιώκουμε αυτή τη γνώση για να καλύψει με τη σειρά της κάποια ανάγκη, αλλά την επιζητούμε ως τη μόνη ελεύθερη επιστήμη κατά τρόπο αναλογικό («ὥσπερ...»), με την έννοια του ελεύθερου ανθρώπου, καθώς ελεύθερος είναι εκείνος ο άνθρωπος που υπάρχει για τον εαυτό του και όχι για κάποιον άλλο. Όπως ο ελεύθερος άνθρωπος υπάρχει για τον εαυτό του, έτσι και φιλοσοφία υπάρχει για τον εαυτό της. Είναι προφανές ότι για τον Αριστοτέλη τέτοια γνώση δεν είναι εφικτή για κάποιον που είναι δούλος ή γυναίκα. Πάντως, η ιδέα σύνδεσης φιλοσοφίας και ελευθερίας προϋπάρχει ήδη στον Πλάτωνα (βλ. *Πολιτεία*, 499a). Τέλος, αποτυπώνεται μία βαθιά αίσθηση του φιλοσόφου τόσο για τη συγχρονία όσο και για τη διαχρονία: μόνο ένα ελεύθερο πνεύμα μπορεί να φιλοσοφήσει αληθινά, αλλά και μόνο στην κατεξοχήν ελεύθερη πόλη (όχι βέβαια για τους δούλους ή τις γυναίκες) την Αθήνα ευδοκίμησε ο φιλοσοφικός λόγος. Επισημαίνουμε βέβαια ότι χάρη στους δούλους και τους μετοίκους υπήρχε επαρκής ελεύθερος χρόνος **α)** για τους ελεύθερους πολίτες να φιλοσοφούν, **β)** να συμμετέχουν στις δημοκρατικές διαδικασίες (η φιλοσοφία σε διανοητικό επίπεδο αντιπροσωπεύει ό,τι η δημοκρατία σε πολιτικό).

Θ. Η ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΜΕ ΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Στο βιβλίο *Ε των Μετά τά Φυσικά* ο Αριστοτέλης μας παρέχει κοινή διαιρετική βάση και για τη φιλοσοφία και για τις επιστήμες. Η δυνατότητα για μία κοινή διαίρεση στηρίζεται στην αντίληψη του ότι κάθε φιλοσοφία είναι συγχρόνως και επιστήμη, χωρίς να συμβαίνει όμως και το αντίθετο.

Για τον Αριστοτέλη (*Μετά τά Φυσικά*, E1, 1025b 25: «πᾶσα διάνοια ἢ πρακτική ἢ ποιητική ἢ θεωρητική») οποιαδήποτε ανθρώπινη σκέψη αναφέρεται είτε σε ηθικά – πολιτικά πρακτικά

προβλήματα (πρακτική) ή στην παραγωγή χρήσιμων και ωραίων πραγμάτων (ποιητική) είτε σε θεωρητική μελέτη επιδιώκοντας την καθαρή γνώση (θεωρητική). Οι θεωρητικές επιστήμες διαιρούνται σε 3 ομάδες ανάλογα με το εξεταζόμενο αντικείμενο:

- α. Θεολογική (ή πρώτη φιλοσοφία):** τα αντικείμενα που έχουν χωριστή ύπαρξη, αυθυπαρξία, και δεν υπόκεινται σε αλλαγή και μεταβολή π.χ. οι έννοιες και ο θεός (σημ. η έννοια του θεού στον Αριστοτέλη είναι διαφορετική από αυτή του χριστιανικού θεού· ο Αριστοτέλης αναφέρεται στο «πρῶτο κινούν ἀκίνητον»).
- β. Φυσική (η δεύτερη φιλοσοφία):** τα φυσικά αντικείμενα έχουν χωριστή ύπαρξη, αυθυπαρξία, αλλά υπόκεινται σε αλλαγή και μεταβολή· πρόκειται για τα όντα της φυσικής πραγματικότητας.
- γ. Μαθηματική:** τα μαθηματικά αντικείμενα δεν έχουν χωριστή ύπαρξη και δεν υπόκεινται σε αλλαγή και μεταβολή.

Με βάση τα παραπάνω η φιλοσοφία δεν είναι ούτε ποιητική, ούτε πρακτική δραστηριότητα του ανθρώπινου νου, αλλά θεωρητική στοχεύοντας αποκλειστικά στη γνώση. Επιπλέον, ο φιλόσοφος διαφέρει από τον επιστήμονα, διότι: **α)** η θεώρηση του φιλοσόφου είναι γενική και συνθετική, καθώς υπερβαίνει τα όρια που διαχωρίζουν τις επιστήμες, **β)** έχει την αρμοδιότητα να υποβάλει σε κριτικό έλεγχο χωρίς εξαίρεση τα θεμελιώδη αξιώματα και τις θεμελιώδεις έννοιες, επί των οποίων στηρίζονται οι επιστήμες και να εκτιμά την ορθότητα και την αποτελεσματικότητα των μεθόδων, που χρησιμοποιούν οι επιστήμονες.

I. Η ΑΠΟΡΗΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ

Καθώς, όπως είδαμε, η απορία γίνεται αφετηρία της φιλοσοφικής αναζήτησης («Ο δ' ἀπορῶν καὶ θαυμάζων οἶεται ἄγνοεῖν»), ήταν επόμενο ο Αριστοτέλης να θεωρεί την αποκαλούμενη «απορητική μέθοδο» ως την αρχική και τη θεμελιώδη φιλοσοφική μέθοδο. Από την άποψη αυτή ο Αριστοτέλης επανέρχεται στην αρχική αφετηρία από την οποία ξεκίνησε ο Σωκράτης, και με αυτή την έννοια είναι γνήσια σωκρατικός. Η *απορητική μέθοδος* είναι ο τρόπος με τον οποίο η επιστήμη αναπτύσσεται, καθώς αποτελείται από την έκθεση αποριών, δηλαδή προβλημάτων, τη διατύπωση αντίθετων λύσεων για καθεμία από τις υποθέσεις, την εξέταση των συνεπειών αυτών των υποθέσεων και την αποδοχή όσων αντιστέκονται καλύτερα στις ενστάσεις.

ΙΑ. ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΥΣΕΣ ΓΛΩΣΣΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ

Στο κείμενο αυτό παρατηρούμε ότι το ύφος του Αριστοτέλη είναι στοχαστικό, λιτό, σαφές και ακριβές. Κυριαρχεί η αντικειμενική και εναργής επιχειρηματολογία και ο επιστημονικός λόγος. Αξιοσημείωτες είναι οι παρακάτω γλωσσικές επιλογές:

- α. «τό θαυμάζειν, τό φεύγειν τήν ἄγνοϊαν, τό εἰδέναι, τό ἐπίστασθαι»:** ο Αριστοτέλης επιμένει στη **χρήση έναρθρων απαρεμφάτων** εκεί που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει αφηρημένα ουσιαστικά. Δίνει, έτσι, έμφαση στον **ενεργητικό, προσωπικό χαρακτήρα** της φιλοσοφικής δραστηριότητας, αλλά και στην **ιστορικότητα της φιλοσοφίας**.
- β. «καὶ νῦν καὶ τό πρῶτον»:** με το **νῦν** η έναρξη του φιλοσοφείν τοποθετείται στη συγχρονία της: ανά πάσα στιγμή, και στο παρόν, μπορεί κάποιος, με αφετηρία την έκπληξη και την περιέργεια, να αρχίσει να φιλοσοφεί. Με την αιτιατική **τό πρῶτον** η έναρξη του *φιλοσοφείν* τοποθετείται στη διαχρονία της: κάποια στιγμή στο (ελληνικό) παρελθόν, έχοντας ως αφορμή επίσης την έκπληξη και την περιέργεια, εμφανίστηκαν οι πρώτοι (φυσικοί) φιλόσοφοι.
- γ. «ἐδίδωκον..., ζητεῖσθαι..., ζητοῦμεν...»:** με την επιλογή των συγκεκριμένων ρημάτων ο Αριστοτέλης υποδηλώνει τον **πιεστικό χαρακτήρα** των φιλοσοφικών αποριών. Ενδιαφέρουσα και η τροπή από το παρελθοντικό τριτοπρόσωπο **ἐδίδωκον** στο παροντικό πρωτοπρόσωπο **ζητοῦμεν**, με την οποία ο Αριστοτέλης εντάσσει και τον εαυτό του στη χορεία των φιλοσόφων, των ανθρώπων που στοχάζονται ελεύθεροι.

Α2 Διδακτική Ενότητα

Η πρακτική και πολιτική διάσταση της φιλοσοφίας ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Προτρεπτικός προς Θεμίσωνα, αποσπάσματα 8 – 9

Α. ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΟΜΟΡΡΙΖΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- **έστιν** < **εἰμί**: ανούσιος, εξουσιαστικός, εσθλός, ετυμολογία, ετυμολογικός, έτυμον, ουσία, ουσιαστικός, ουσιώδης, παρόν, παροντικός, παρουσιαστικό.
- **θάτερον** < κράση αντί τὸ ἕτερον (= το αντίθετο).
- **χρωμένοις, χρῆσθαι** < **χρήμαι -ῶμαι (θ. χρη-)**: χρεία, χρέος, χρήμα, χρήση, δύσχρηστος, εύχρηστος, ιδιοχρησία, καταχραστής, κ.τ.λ.
- **κτᾶσθαι** < **κτᾶμαι -ῶμαι (θ. κτα- και κτη-)**: κτήση, κτήτωρ, κτήμα, κτητός, κ.τ.λ.
- **προσηκόντως (επίρρημα)**: κατάλληλα, ταιριαστά, δεόντως (προβλ. το απρ. ρ. προσήκει).
- **θησόμεθα** < **τίθημι (θ. θη- και θε-)**: αδιαθεσία, αντίθετος, απόθεμα, αποθηκάριος, αποθήκη, διάθεση, διαθήκη, έκθεμα, έκθεση, εκθέτης, έκθετος, εμπρόθετος, επίθεση, επιθετικός, θέμα, θεμέλιο, θεμελιώδης, θέση, θεσμός, θετός, θήκη, καταθέτης, νουθεσία, παράθεμα, παράθεση, παρακαταθήκη, πρόσθετος, σύνθεση, συνθετικός, σύνθετος, συνθήκη, τοποθεσία, υιοθεσία.
- **ἐπιτάττουσαι, ἐπιτάττειν** < **τάττω ή τάσσω (θ. ταγ- ή τάττ-)**: ταγός, τάξη, τάγμα, τακτός, έκτακτος, διάταγμα, σύνταγμα, ένταξη, διάταξη, κ.τ.λ.
- **δύναται** < **δύναμαι (θ. δυνᾶ-)**: δύναμη, αδυναμία, δυνατός, αδύνατος, δυνάστης, δυναστεία, κ.τ.λ.

Β. Ο ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Οι σοφιστές φαίνεται να είναι οι πρώτοι που συνέθεσαν λόγους προτρεπτικούς, λόγους δηλαδή με ηθικοδιδακτικό προσανατολισμό· δεν έδωσαν όμως σε αυτούς φιλοσοφική χροιά. Ο πρώτος που χρησιμοποιεί ένα λόγο προτρεπτικό για να διατυπώσει τις φιλοσοφικές του θεωρίες και βέβαια να συστήσει την εφαρμογή τους φαίνεται να είναι ο Αντισθένης ο Κυνικός.

Βασικό μοτίβο στους προτρεπτικούς λόγους της κλασικής αλλά και της ύστερης αρχαιότητας είναι η αντίθεση ανάμεσα στον θεωρητικό και τον πρακτικό βίο. Στην αρχαιότητα θεωρούσαν πως ο εισηγητής προτρεπτικών λόγων με αντίστοιχη θεματολογία είναι ο Πυθαγόρας. Ωστόσο, αυτός που ρητά υποστηρίζει τη ιδέα μιας ζωής αφιερωμένης στη γνώση είναι ο Πλάτων, τρεις από τους διαλόγους του οποίου έχουν ουσιαστικά προτρεπτικό χαρακτήρα (κυρίως ο *Ευθύδημος*, αλλά και ο *Φαίδων* και η *Επινομίς*).

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του υπομνηματιστή Αλέξανδρου Αφροδισιέα, στον *Προτρεπτικό* του ο Αριστοτέλης θέτει το ερώτημα αν η φιλοσοφική στάση είναι ή δεν είναι αναγκαία για την ευτυχία στη ζωή και την ορθή αγωγή του βίου. Ο Αριστοτέλης επιδιώκει να αποδείξει την αναγκαιότητα του φιλοσοφείν, επισημαίνοντας ότι ακόμη κι εκείνος που επιχειρηματολογεί εναντίον της φιλοσοφίας ήδη με αυτό φιλοσοφεί. Επομένως, βασική επιδίωξή του είναι να υπερασπίσει τη σωκρατική πρόταση ότι «ὁ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτός ἀνθρώπων» και να την επικυρώσει με νέα επιχειρήματα από τη δική του βιοθεωρία. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο ολοκληρώνεται το κείμενο του *Προτρεπτικού*: «Επομένως, ή πρέπει να φιλοσοφούμε ή να πούμε αντίο στη ζωή και να φύγουμε από εδώ, γιατί φαίνεται πως όλα τα άλλα δεν έχουν κανένα νόημα και είναι λόγια του αέρα».

Αν δεν ρίξουμε μια ματιά στην ιστορική κατάσταση, δεν θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε πλήρως τα διανοήματα που αναπτύσσονται στον *Προτρεπτικό*. Ο Ισοκράτης και οι επικεφαλής της Ρητορικής του σχολής υποστήριζαν ένα παιδευτικό και μορφωτικό ιδεώδες που αποτελούσε, ως προς τις αρχές του, το αντίθετο του ιδεώδους της *Ακαδημίας* του Πλάτωνα. Το έτος 353/2 π.Χ. ο Ισοκράτης δημοσίευσε μια συγγραφή, τον λόγο *Περί αντίδοσεως*, στην οποία αναλυτικότερα καταφερόταν εναντίον του παιδευτικού προγράμματος της *Ακαδημίας*, υποστηρίζοντας ότι με τη διδασκαλία της ρητορικής, έστω όχι στηριγμένη στην ακριβή επιστημονική γνώση, αλλά στην **πείρα της πραγματικότητας**, μπορεί να επιτύχει στην πράξη ένα ευρύτερο παιδευτικό αποτέλεσμα. Αυτή τη γενική πνευματική καλλιέργεια, την αγωγή που έχει πρακτικούς πολιτικούς στόχους,

καταρτίζοντας ανθρώπους της δράσεως, ο Ισοκράτης την ονομάζει «φιλοσοφίαν». Ο Ισοκράτης εκφράζει την αντίθεσή του για το γεγονός ότι ο Πλάτων και οι σύντροφοι του στην Ακαδημία, «εκφράζονται υποτιμητικά για την τέχνη (ενν. τη Ρητορική) να μπορεί κανείς να μιλάει για γενικά και χρήσιμα αντικείμενα και ονομάζουν φιλόσοφο εκείνον που αγνοεί το χρήσιμο και χάνεται σε άχρηστες θεωρητικές αναζητήσεις» (Ισοκράτης, *Περί αντιδόσεως*, 285).

Η δημοσίευση του λόγου *Περί αντιδόσεως* έδωσε στον Αριστοτέλη την κατάλληλη ευκαιρία να απαντήσει (352/351 π.Χ.). Σχεδόν σε κάθε τμήμα του *Προτρεπτικού* ο Αριστοτέλης ασχολείται με ένα θέμα από τους λόγους του Ισοκράτη. Ακόμα και η επιλογή του παραλήπτη είναι αιχμή εναντίον του Ισοκράτη. Πιο συγκεκριμένα, διαθέτουμε τρία έργα του Ισοκράτη που απευθύνονται σε Κύπριους ηγεμόνες. Πρόκειται για μία εποχή όπου η Κύπρος βρισκόταν σε κατάσταση συνεχούς πολιτικής και κοινωνικής αναταραχής, με αποτέλεσμα ο ελληνικός πνευματικός πολιτισμός των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων να απειλείται από ισχυρή φοινικική διείσδυση. Για τούτο τον λόγο, η ηθική υποστήριξη από την Αθήνα ήταν σημαντική για το συγκεκριμένο κοινωνικό στρώμα.

Το γεγονός ότι ο *Προτρεπτικός* απευθύνεται σ' έναν κατά τα άλλα άγνωστο Κύπριο ηγεμόνα, τον Θεμισώνα, εκφράζει τη διάθεση του Αριστοτέλη να εισέλθει σ' έναν αγωνιστικό χώρο, όπου μέχρι τότε μόνο ο Ισοκράτης είχε εκπροσωπήσει τη φωνή της Αθήνας. Από τυπική άποψη βέβαια ο *Προτρεπτικός* απευθύνεται στον Κύπριο ηγεμόνα, στη βαθύτερη σημασία του πρόκειται για ένα σαφές μήνυμα προς τους νεαρούς άντρες που συνέρρεαν στις αθηναϊκές σχολές, μία προσωπική ομολογία πίστης σε ένα ιδεώδες ζωής, τον θεωρητικό, φιλοσοφικό βίο. Ο Αριστοτέλης στον *Προτρεπτικό* του δίνει πολύ υψηλή θέση στη φιλοσοφία και στην αξία της για μια ευτυχισμένη ζωή. Η ύψιστη ενέργεια της ψυχής είναι η καθαρή νόηση που δεν εμπλέκεται σε πρακτικούς σκοπούς. Η φιλοσοφία, ως ελεύθερη πνευματική αναζήτηση στραμμένη στην έρευνα του θεού, του κόσμου και του ανθρώπου, βρίσκεται υπεράνω όλων των τεχνών και επιστημών· στοχεύει άμεσα στην αλήθεια και μάλιστα στην αλήθεια της φύσης. Αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης γράφει το συγκεκριμένο κείμενο έχοντας ήδη συμπληρώσει περισσότερα από 15 χρόνια ως ερευνητής και δάσκαλος στην Ακαδημία του Πλάτωνα.

Ο *Προτρεπτικός* του Αριστοτέλη δεν παραδίδεται από τη χειρόγραφη παράδοση των αριστοτελικών πραγματειών. Και δεν υπάρχουν παρά μόνο λίγες άμεσες αρχαίες αναφορές στο περιεχόμενό του, οι πιο σημαντικές από τις οποίες ανάγονται στον υπομνηματιστή Αλέξανδρο και στον στωικό φιλόσοφο Ζήνωνα. Γνωρίζουμε όμως το έργο σε ικανοποιητικό βαθμό, διότι ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Ιάμβλιχος (περ. 250 – 325 μ.Χ.) ενσωμάτωσε σχεδόν αυτολεξεί στον δικό του *Προτρεπτικό* εκτεταμένα αποσπάσματα του αριστοτελικού *Προτρεπτικού* (από τον Ιάμβλιχο, λοιπόν, προέρχεται το Κείμενο Αναφοράς). Την ανασύνθεση του αριστοτελικού *Προτρεπτικού* επιχείρησε ο Düring το 1961, ενώ σε μια πληρέστερη και ακριβέστερη απόπειρα προέβησαν το 2017 οι Hutchinson και Johnson.

Αν κρίνουμε από τον αριθμό των συγγραφέων, Ελλήνων και Λατίνων, εθνικών και χριστιανών, που μιμήθηκαν τον αριστοτελικό *Προτρεπτικό*, θα δεχτούμε ότι το έργο αυτό είναι ένα από τα φιλοσοφικά κείμενα με τη μεγαλύτερη στην αρχαιότητα επίδραση, καθώς εκτός από τον Ιάμβλιχο και ο Κικέρων τον χρησιμοποίησε ως πρότυπο για τον *Hortensius*.

Γ. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΥ

Η ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΛΑΤΩΝΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ

Σε όλα τα έργα του Αριστοτέλη είναι δυνατόν να εντοπιστούν πλατωνικά μοτίβα και πλατωνικοί διαλογισμοί. Στον *Προτρεπτικό*, όπου ο Αριστοτέλης θέτει το ερώτημα για το νόημα της φιλοσοφίας και τη σημασία της για τη ζωή, προσεγγίζει ιδιαίτερα τον Πλάτωνα· αυτό είναι φυσικό, γιατί η έννοια και το ιδανικό της φιλοσοφικής ζωής πλάστηκαν από τον Πλάτωνα. Μπορούμε να πούμε ότι τίποτε δεν χαρακτηρίζει τόσο την αρχαία Ακαδημία όσο η ομολογία πίστης σε αυτό το ιδανικό. Τα θεμέλια τα είχε θέσει ο Σωκράτης, στην *Απολογία* του, με το επιτακτικό αίτημα να μη δεχόμαστε τίποτε ως καλό ή κακό, χωρίς προσεκτικό έλεγχο· η ζωή χωρίς αδιάκοπο έλεγχο δεν αξίζει να βιώνεται.

Ο Αριστοτέλης είχε την ίδια υψηλή, σχεδόν υπερβολική αντίληψη για την αξία της φιλοσοφίας και τη σημασία της για τη ζωή. Και αυτός προϋπέθετε ορισμένους γνώμονες του *πράττειν*, μόνο που το βλέμμα του δεν στρεφόταν στις ιδέες, αλλά στην ίδια τη **φύση**. Στο αριστοτελικό συγγραφικό έργο είναι θεμελιακό το διανόημα ότι ο άνθρωπος μιμείται τη **φύση**, όταν δημιουργεί κάτι ως τεχνίτης, καλλιτέχνης ή ειδικός. Αυτή η ιδιότητα της **φύσης**, να παράγει πάντοτε το καλύτερο και το τέλειο είναι για τον Αριστοτέλη εμπειρικό δεδομένο. Η φιλοσοφία βρίσκεται υπεράνω όλων των τεχνών: ο φιλόσοφος δεν μιμείται απλώς τη **φύση**: παρατηρεί την ίδια τη **φύση**.

Το βασικό διανόημα που ο Αριστοτέλης διακηρύσσει παντού στον *Προτρεπτικό*, συνίσταται στη διαπλοκή της γνώσης με τη **φύση**. Όποιος δραστηριοποιείται φιλοσοφικά, κατορθώνει να γνωρίσει τις αρχές της **φύσης**: ανακαλύπτει ότι παντού στη φύση κυριαρχεί η τάξη και η νομοτέλεια. Αυτή η γνώση τον βοηθά να ρυθμίσει ανάλογα την προσωπική του ζωή.

Επομένως, ο Αριστοτέλης πλησιάζει τον Πλάτωνα σε μερικές λεπτομέρειες, αλλά παράλληλα απομακρύνεται από τον Πλάτωνα ως προς τις αρχές. Το αντικείμενο της φιλοσοφικής σκέψης και της ύψιστης επιστήμης είναι η αλήθεια, και μάλιστα η αλήθεια στη **φύση**, δηλαδή η φυσική επιστήμη. Αντίθετα με τον Πλάτωνα, ο Αριστοτέλης τονίζει ότι μπορούμε να την αποκτήσουμε αυτή τη στάση με άσκηση και μάθηση και ότι η **φρόνησις** είναι κάτι που μπορούμε να μάθουμε. Ο Αριστοτέλης θεμελιώνει την πρόταση ότι απ' όλους τους ανθρώπους ο φιλόσοφος κατακτά τη μέγιστη ευδαιμονία και τις ευγενικές απολαύσεις, λέγοντας ότι μόνο στην ψυχή του φιλοσόφου κυριαρχεί η τέλεια αρμονία.

Δ. ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΟΝ ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟ ΚΑΙ Ο ΕΠΑΙΝΟΣ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

Ο ύψιστος στόχος του ανθρώπου είναι εκ φύσεως να αποκτήσει τη πνευματική δύναμη που την ονομάζουμε *φρόνηση* ή *σοφία*. Σε καμία περίπτωση η φιλοσοφική νοοτροπία δεν είναι ανέφικτος στόχος. Η δυσκολία να την αποκτήσουμε είναι πολύ μικρότερη από την ωφέλεια που παρέχει. Η κατοχή αυτής της πνευματικής δύναμης και της γνώσης είναι το ύψιστο αγαθό, γιατί ποιος άλλος μπορεί να είναι για εμάς ακριβέστερο μέτρο και γνώμονας του αγαθού, παρά ο συνετός, ο φρόνιμος; Δεν αρκεί όμως η γνώση των αρχών: η φιλοσοφία είναι προσοικείωση και πρακτική εφαρμογή της σοφίας. Επομένως, απ' όλα τα πράγματα, η φρόνηση είναι για τον άνθρωπο εκείνο που κατεξοχήν αξίζει να το επιλέξει. Η διανοητική ζωή προσφέρει πολλή χαρά, ωστόσο πραγματώνουμε τον στόχο μόνο όταν ενεργούμε φιλοσοφικά και αγωνιζόμαστε για την αλήθεια στην πρακτική ζωή. Κατά συνέπεια, η διανοητική ζωή είναι προϋπόθεση μιας ευτυχισμένης ζωής. Δεν μπορεί να είναι κανείς ευτυχισμένος, εφόσον δεν ζει ηθικά: αυτό δεν είναι δυνατό χωρίς φιλοσοφικό έλεγχο. Ζωή χωρίς φιλοσοφικό στοχασμό δεν έχει αξία.

Ε. ΤΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΥ ΠΟΥ ΠΡΟΗΓΗΘΗΚΑΝ

Στα αποσπάσματα 1 – 7 του *Προτρεπτικού*, ο Αριστοτέλης απευθυνόμενος στον Θεμισώνα έχει ήδη αναφερθεί στη λανθασμένη αντίληψη ότι η ευτυχισμένη ζωή βασίζεται στην κατοχή εξωτερικών αγαθών. Του υπενθυμίζει ότι γνώρισε άντρες που εμπιστεύτηκαν υπερβολικά τον πλούτο, την τύχη και τη δύναμη, και στη συνέχεια δοκίμασαν απότομη κατάρρευση στη δυστυχία. Γι' αυτό στη ζωή, προτρέπει ο Αριστοτέλης, η ευτυχία δεν συνίσταται στο να έχουμε μεγάλη περιουσία, αλλά καλή ψυχική διάθεση. Γιατί ούτε ο πλούτος, ούτε η δύναμη, ούτε η ομορφιά χρησιμεύουν σε εκείνους που η ψυχή τους είναι σε κακή κατάσταση: αντίθετα βλάπτουν, αν δεν συνοδεύονται από φρόνηση. Γι' αυτόν το λόγο, πρέπει να φιλοσοφούμε, χωρίς να καταφεύγουμε σε προφάσεις, συνδέοντας αυτές τις προτροπές με άλλες που είναι χρήσιμες στην κοινωνική ζωή.

ΣΤ. ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ

Και οι δύο αυτές παράγραφοι από τον *Προτρεπτικό* επιχειρηματολογούν υπέρ της αναγκαιότητας της φιλοσοφίας. Γι' αυτό και κορυφώνονται με το ίδιο ρηματικό επίθετο: *φιλοσοφητέον*. Δεδομένου ότι η δοτική προσωπική του ενεργούντος προσώπου είναι το *ἡμῖν*, ο δεοντολογικός λόγος του Αριστοτέλη απευθύνεται σε όλους τους ανθρώπους διαχρονικά. Το κοινό

συμπέρασμα των δύο παραγράφων, λοιπόν, είναι μια προτροπή στη φιλοσοφία, ακριβέστερα σε ένα φιλοσοφικό τρόπο ζωής. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει ο συγγραφέας με δύο μείζονα επιχειρήματα, ένα ανά παράγραφο.

Στην πρώτη παράγραφο η φιλοσοφία θεωρείται απαραίτητη για τον έλεγχο των μέσων που θα διασφαλίσουν τον απώτερο στόχο του ανθρώπου, το τέλος της ζωής του. Αυτό είναι διττό: στη δημόσια ζωή η ορθότητα του βίου του κάθε ανθρώπου (ὀρθῶς)· στην ιδιωτική του ζωή η ωφέλεια (ὠφελίμως). Τα μέσα – ὄργανα που πρέπει να ελεγχθούν είναι το σώμα, τα μέλη του και οι δραστηριότητές του. Η χρήση των σωματικών μέσων απαιτεί ολοκληρωμένη, στέρεη γνώση (ἐπιστήμη), ώστε να αποφευχθούν πιθανοί κίνδυνοι. Αυτήν τη γνώση επιζητεί η φιλοσοφία.

Στην δεύτερη παράγραφο παρατίθενται διαφορετικά πεδία γνώσεων (ἐπιστήμαι), με διαφορετική στόχευση το καθένα. Αν, όμως, ο άνθρωπος θέλει να συγκλίνουν όλα αυτά στην επίτευξη ενός κεντρικού στόχου (κυρίως ἀγαθῶν), οφείλει να υποτάξει όλες τις επιμέρους γνώσεις σε μία κεντρική καθοδήγηση. Αυτήν την ασκεί η φιλοσοφία πάνω στις επιμέρους επιστήμες. Για την επίτευξη του στόχου της διαθέτει αφενός τον ορθό λόγο, την ἐπιστήμη, όπως την είδαμε στο προηγούμενο απόσπασμα, πριν δηλαδή την κατάταξή της σε επιμέρους επιστητά (= διακριτά πεδία γνώσης), αφετέρου τη διαυγή θέαση του τέλους της⁷.

Z. Ο ΒΑΣΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ

Στα αποσπάσματα 8 – 9 ο Αριστοτέλης επιχειρεί να αποδείξει την αναγκαιότητα της φιλοσοφικής δραστηριότητας με δύο διαφορετικά επιχειρήματα.

Η πρώτη παράγραφος επισημαίνει την αναγκαιότητα της σωστής χρήσης ὄσων εργαλείων διαθέτουμε για τη ζωή· προϋπόθεση της σωστής χρήσης αποτελεί η ασφαλής και ἔγκυρη γνώση («ἐπιστήμη»). Ειδικότερα, ο άνθρωπος διαθέτει για παράδειγμα το σώμα και ὅσα εξυπηρετούν το σώμα, ὡσάν εἶδος εργαλείων (ὄργανα). Αυτό από μόνα τους δεν είναι ούτε κάτι καλό ούτε κάτι κακό. Η χρήση τους, όμως, ενέχει κινδύνους, και τις περισσότερες φορές προκαλούν το αντίθετο αποτέλεσμα. Κατά συνέπεια, απαιτείται («δεῖ») η ασφαλής και στέρεη γνώση («ἐπιστήμη») που θα αποτρέψει τους κινδύνους και θα συμβάλει στην καλύτερη χρήση του («προσηκόντως»), εξυπηρετώντας τον απώτερο στόχο του ανθρώπου. Αξιοσημείωτη η κλιμάκωση: ο άνθρωπος επιζητά τη γνώση, μετά προβαίνει στην απόκτησή της με τελικό ζητούμενο ὄμως την εφαρμογή της και τη σωστή χρήση της («ὀρέγεσθαι – κτᾶσθαι – χρῆσθαι»). Σε αυτήν τη γνώση στοχεύει η φιλοσοφία και γι' αυτό είναι απαραίτητη κατά τρόπο διττό, εἴαν θέλουμε να παρακολουθούμε σωστά τις κρατικές υποθέσεις (πρωθύστερο) και να διαμορφώνουμε επωφελῶς την ιδιωτική μας ζωή («Φιλοσοφητέον ἄρα ἡμῖν, εἰ μέλλομεν ὀρθῶς πολιτεύσεσθαι καὶ τὸν ἑαυτῶν βίον διάξειν ὠφελίμως»). Η διατύπωση είναι δεοντολογική, στο πλαίσιο ενός υποθετικού συλλογισμού, αποκτώντας μία διάσταση διαχρονική («ἡμῖν»).

Η δεύτερη παράγραφος αποτελεί ένα επιπλέον («Ἐτι...») επιχειρήμα για την αναγκαιότητα της φιλοσοφίας, αφού αυτή μπορεί να χρησιμοποιεί σωστά ὅλα τα εἶδη γνώσης. Συγκεκριμένα, κατά τον Αριστοτέλη η γνώση μπορεί να κατηγοριοποιηθεί σε διάφορα επίπεδα με διαφορετική στόχευση: α) γνώση που παράγει τα αγαθά της ζωής και γνώση που τα χρησιμοποιεί, β) εἶδη γνώσης που υπηρετούν και εἶδη γνώσης που επιτάσσουν: τα τελευταία εκπροσωπούν τον υψηλότερο βαθμό γνώσης και σε αυτά βρίσκεται το καθαυτό ἀγαθόν (ο κεντρικός στόχος). Ακολουθεί η υποθετική διατύπωση: «Εἰ τοίνυν μόνη ἢ τοῦ κρίνειν ἔχουσα τὴν ὀρθότητα καὶ ἢ τῷ λόγῳ χρωμένη καὶ ἢ τὸ ὄλον ἀγαθὸν θεωροῦσα, ἥτις ἐστὶ φιλοσοφία, χρῆσθαι πᾶσι καὶ ἐπιτάττειν κατὰ φύσιν δύναται»· εἴαν η φιλοσοφία, εκείνο δηλαδή το εἶδος γνώσης που α) καταλήγει σε διατύπωση σωστής κρίσης, β) χρησιμοποιεί τη λογική και γ) στοχεύει συνολικά το ἀγαθόν, μπορεί να χρησιμοποιεί ὅλα τα ἄλλα εἶδη γνώσης και να τα διευθύνει σύμφωνα με τις αρχές της φύσης («κατὰ φύσιν»), τότε πρέπει να

⁷ Β. Μπετσάκος, Αριστοτέλης, Ἠθικά Μεγάλια. Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια, εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 16 – 17: «Πρόκειται για ἕναν τρόπο σκέψης τελολογικό. Ο φιλόσοφος αναγνωρίζει σε κάθε τομέα της πραγματικότητας, σε κάθε πτυχή του ερευνητέου επιστητού, τη λειτουργία κάποιου τέλους προς την πραγμάτωση του οποίου τείνουν με ἕναν συμπεριληπτικό και αναβατικό τρόπο ὅλες οι επιμέρους ἐνέργειες των ὄντων, ἀψύχων καὶ ἐμψύχων. Ἐτσι καὶ οἱ ἀντίστοιχες ἐπιστήμες, που ερευνῶν τα ποικίλα πεδία του πραγματικού, δομοῦνται με μία ἀνάλογη τελολογική προοπτική· μελετοῦν πῶς τα επιμέρους στοιχεῖα υπηρετοῦν την πραγμάτωση του τέλους ἀπὸ το οποίο ἀντλοῦν τον τρόπο ὑπαρξῆς τους».

φιλοσοφούμε («φιλοσοφητέον = *χρή φιλοσοφείν*»), καθώς κατά την άποψη του Αριστοτέλη («ώς...») μόνο η φιλοσοφία περικλείει τη σωστή κρίση και την αλάνθαστη («*ἀναμάρτητον*») γνώση, που διαθέτει την ορίζουσα δύναμη να καθορίζει τι πρέπει και τι δεν πρέπει να κάνουμε («*ἐπιτακτικήν φρόνησιν*»). Η διατύπωση και εδώ είναι **δεοντολογική**, αποτελεί το συμπέρασμα μίας ακόμη υποθετικής διατύπωσης, ενώ αιτιολογείται από την υποκειμενική παραδοχή για τη μοναδικότητα της φιλοσοφίας («*ώς μόνης φιλοσοφίας τὴν ὀρθὴν κρίσιν καὶ τὴν ἀναμάρτητον ἐπιτακτικήν φρόνησιν ἐν ἑαυτῇ περιεχούσης*»).

Η. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1. «ἐπικίνδυνος ἢ χρῆσις»: Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά*⁸ θυμίζει μια ιδέα που συναντάται σε διάφορους αρχαίους συγγραφείς: *ο άνθρωπος είναι ικανός τόσο για το καλό όσο και για το κακό, μάλιστα και τα δύο σε μεγάλη ένταση*. Στα *Πολιτικά* η έμφαση πέφτει στις κοινωνικές συνέπειες, θετικές ή αρνητικές, των ανθρώπινων επιλογών, ενώ στον *Προτρεπτικό* ο συγγραφέας φαίνεται να επικεντρώνεται στο ίδιο το άτομο που είναι υπεύθυνο για τη στάση ζωής του.

2. «ὀρέγεσθαι τῆς ἐπιστήμης κτᾶσθαι τε αὐτὴν καὶ χρῆσθαι αὐτῇ προσηκόντως»: κλιμάκωση: αρχικά ο άνθρωπος επιζητά τη γνώση (*ὀρέγεσθαι*): μετά προβαίνει στην απόκτησή της (*κτᾶσθαι*): τελικό ζητούμενο, όμως, είναι η εφαρμογή της, η χρήση της και μάλιστα η σωστή χρήση της (*προσηκόντως χρῆσθαι*). Και αυτό, διότι συμβαίνει πολλές φορές να γνωρίζει ο άνθρωπος το σωστό, αλλά να μη θέλει ή να μην μπορεί να το εφαρμόσει. Αυτή την αδυναμία της γνώσης έναντι του πάθους ο Αριστοτέλης την ονομάζει *ἀκρασίαν* και τον άνθρωπο που γνωρίζει το σωστό αλλά δεν το εφαρμόζει *ἀκρατῆ*⁹.

3. «ἡγεμονικωτέραις, ἐπιτάττειν, ἐπιτακτικήν φρόνησιν»: στο πλαίσιο μιας ολιστικής θεωρίας της ψυχής ο Αριστοτέλης δέχεται μία θεμελιώδη όσο και σχηματική διαίρεσή της σε δύο καταρχήν μέρη: το *λόγον ἔχον* (ή *νοητικόν* ή *διανοητικόν* ή *λογιστικόν*) μέρος και στο *ἄλογον* μέρος της ψυχής. Το *ἄλογον* αποτελείται από το κυρίως *ἄλογον* μέρος και από το *ἐπιθυμητικόν* και *ὄλως ὀρεκτικόν*. Υπ' αυτή την έννοια η αρχική διμερής διάκριση της ανθρώπινης ψυχής γίνεται τριμερής (το *ἐπιθυμητικόν* συνανήκει, σαν τομή τους, στα άλλα δύο). Το τελευταίο έχει τη δυνατότητα να υπακούει στον *λόγον* ο οποίος ασκεί ένα ηγεμονικό ρόλο και παράλληλα διαμορφώνει και αποδέχεται έλλογες επιθυμίες.

Σύμφωνα, λοιπόν, με την προηγούμενη διαίρεση της ψυχής, στις λογικές λειτουργίες της ανθρώπινης ψυχής εντάσσονται οι κάθε είδους νοητικές και γνωστικές δραστηριότητες, η λήψη αποφάσεων σε πρακτικά ζητήματα της καθημερινότητας αλλά και ο καθορισμός ευρύτερων κοσμοθεωρητικών στάσεων· όλα αυτά σε αναφορά προς την πολιτική φύση του ανθρώπου, πυρήνας της οποίας είναι ακριβώς η λογικότητα.

Στις λειτουργίες του *ἐπιθυμητικοῦ μορίου* της ψυχής ανήκουν ποικίλες ορμές και επιθυμίες αλλά και τα *πάθη*, δηλαδή φυσιολογικά βιώματα όπως η *ὄργη*, ο *φόβος*, το *θάρος*, ο *φθόνος*, η *χαρά*, ο *πόθος*, το *μίσος* και άλλα, με ένα λόγο όλα όσα προκαλούν *ἡδονήν* ή *λύπην*· πρόκειται για έμφυτες διεργασίες που λαμβάνουν χώρα στην ψυχή, εκδηλώνονται στις ανθρώπινες σχέσεις, και αποτελούν ένα πανανθρώπινο δεδομένο προ-ηθικής τάξεως. Όλες αυτές οι διεργασίες ελέγχονται, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, από την *ἐπιτακτική* δράση του *λογικῆς* μέρους της ψυχής.

Στις καθαρώς *άλογες* ψυχικές λειτουργίες εντάσσεται κάθε ζωτική λειτουργία που ριζώνει στη σωματικότητα: η θρέψη, η αναπαραγωγή, η ανάπτυξη του ζωντανού οργανισμού· αυτές τις λειτουργίες, ως πρωταρχικές, προϋποθέτει κάθε επιθυμητική και λογική δραστηριότητα της ψυχής.

⁸ *Πολιτικά*, 1253a, 31 – 35.

⁹ *Ἠθικά Μεγάλα*, 2,6, 2 – 3: «Ο Σωκράτης ο πρεσβύτερος, λοιπόν, απέρριπτε ολωσδιόλου την ακράτεια και έλεγε πως αυτή δεν υπάρχει· και τούτο, με το επιχείρημα ότι κανείς δεν θα επέλεγε το κακό εν γνώσει του ότι είναι κακό· ενώ ο ακρατής φαίνεται πως γνωρίζει το κακό, πλην όμως το επιλέγει παρασυρμένος από το πάθος. Έτσι ο Σωκράτης θεωρούσε πως δεν υπάρχει ακράτεια· έσφαλε όμως. Διότι είναι άτοπο να πεισθούμε από αυτό το επιχείρημα και να απορρίψουμε κάτι που μας πείθει άμεσα: υπάρχουν όντως άνθρωποι ακρατές, και αυτοί πράττουν το κακό μολονότι γνωρίζουν ότι είναι κακό» (μετάφραση Β. Μπετσάκος).

4. «κρίνειν τήν ὀρθότητα, τῷ λόγῳ χρωμένη, ὀρθήν κρίσιν, ἀναμάρτητον»: οι εκφράσεις αυτές απηχούν την αμέριστη – κατά την κλασική εποχή – εμπιστοσύνη των Ελλήνων στον ικανότητα της ανθρώπινης λογικής, στον ορθό λόγο. Αναντικατάστατος οδηγός του ανθρώπου για να βρίσκει σε κάθε περίπτωση μέσα στην καθημερινότητα την ορθή επιλογή θεωρούν πως είναι ο ορθός λόγος. Η λογική λειτουργεί ως ο ανεκτίμητος σύμβουλος της ελεύθερης προαίρεσης· αυτή θα καθοδηγήσει τον άνθρωπο στο πώς θα βιώσει και θα εκδηλώσει τα πάθη, πώς θα σχετιστεί στην πράξη με τους άλλους ανθρώπους, πώς θα αντιμετωπίσει τις καταστάσεις, τα γεγονότα και τα πράγματα μέσα στην πολιτική κοινωνία. Έτσι, οι διανοητικές αρετές του ανθρώπου συνεργάζονται με τις ηθικές, για να του προσφέρουν από κοινού την ευτυχία. Το λογικό μέρος της ψυχής και το ἄλογον πλήν μετέχον λόγου, αξεχώριστα μεταξύ τους αλληλεπιδρούν και γεννούν την αρετή και την ανθρώπινη ευδαιμονία.

Πρέπει, όμως, να υπογραμμίσουμε ότι στην αρχαιοελληνική γνωσιοθεωρία ο ορθός λόγος δεν είναι επιστήμη με τη σημερινή έννοια. Ο ορθός λόγος είναι όλων των ανθρώπων· κανείς ειδήμων και ειδικός, καμία ιδεολογία, θρησκεία και φιλοσοφία δεν μπορεί να τον μονοπωλήσει. Ο ορθός λόγος, για τον Αριστοτέλη και κάθε Έλληνα, είναι ο κοινός λόγος, είναι προσδιορισμένος κοινωνικά. Η αλήθεια είναι συνάρτηση των κοινωνικών επιτευγμάτων, εκφράζει το κατά πόσον οι άνθρωποι επιτυγχάνουν να ζουν όλοι μαζί κατά λόγον.

5. Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο 1: είναι ευδιάκριτη και στις δύο παραγράφους του αποσπάσματος η τελλολογική διάσταση της αριστοτελικής διδασκαλίας. Προκειμένου να φανερωθεί και να καταδειχτεί ποιο είναι το σημαντικό στην ανθρώπινη ζωή, είναι αναγκαίο να προσδιοριστεί ο απώτερος σκοπός στον οποίο αυτή οφείλει να τείνει.

6. Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο 2: άμεσα διακρίνεται και στις δύο παραγράφους μια βασική πλατωνική αρχή: ο λόγος έχει ένα ηγεμονικό ρόλο στην ψυχή και τη ζωή του ανθρώπου· κατευθύνει τις πράξεις του. Ο Αριστοτέλης ενστερνίζεται αυτή την ιδέα. Στο βάθος πρόκειται για την εμπιστοσύνη στην ανθρώπινη λογική, η οποία χαρακτηρίζει την αρχαιοελληνική σκέψη κατά την κλασική εποχή, ιδίως μετά τον Σωκράτη, και πριν κλονιστεί από τις ριζικές πολιτειακές μεταβολές που επέφεραν οι κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου.

7. Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο 3: στην πρώτη παράγραφο ο άνθρωπος καλείται με τη φιλοσοφία να ελέγξει και να κατευθύνει το σώμα του και τις αντίστοιχες δραστηριότητές του. Στη δεύτερη καλείται να ελέγξει και να κατευθύνει το πνεύμα του, τις επιμέρους γνώσεις που θα αξιοποιηθούν στις ποικίλες πρακτικές ενέργειές του. Τελικά, έτσι, η φιλοσοφία λειτουργεί ενοποιητικά για τον άνθρωπο. Συντονίζει την παρουσία του στον κόσμο, δίνοντάς της συνοχή και ενότητα. Πρόκειται για μια έντονη εκλογίκευση της εν πολλοίς αντιφατικής καθημερινότητας.

8. Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο 4: μπορεί η φιλοσοφία να μη συνδέεται και να μην δεσμεύεται από καμία άμεση χρησιμότητα, όπως το είδαμε στο απόσπασμα από τα *Μετά τα Φυσικά* του Αριστοτέλη, εντέλει όμως αφορά σε κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα και σε κάθε έκφραση της ζωής του ανθρώπου. Υπ' αυτή την έννοια θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι απολύτως χρήσιμη και ωφέλιμη γι' αυτόν. Αν θέλαμε να ανασυστήσουμε εν είδει συλλογισμού το κείμενο:

α. Το σώμα μας και όσα σχετίζονται με αυτό είναι όργανα.

β. Όλα τα όργανα μπορούν να χρησιμοποιηθούν με τρόπο ωφέλιμο ή με τρόπο βλαπτικό.

γ. Η φιλοσοφία μάς διδάσκει τον καλό και ωφέλιμο τρόπο χρήσης των διαφόρων οργάνων.

Άρα: πρέπει να φιλοσοφούμε.

Θ. ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΥΣΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

α. Αξίζει να προσέξουμε στο κείμενο του Αριστοτέλη: α) την τελλολογική θεώρηση (τέλος = σκοπός) που χαρακτηρίζει την αριστοτελική σκέψη και στις δύο παραγράφους, β) την αντίληψη πώς ό,τι παράγει η φύση είναι το καλύτερο, απ' όσα παράγουν οι άνθρωποι και γ) τη διαχρονική

αρχαιοελληνική αντίληψη της ισόρροπης σχέσης ανάμεσα στην ιδιωτική και δημόσια ζωή, όπου προτεραιότητα έχει η δημόσια ζωή (δείτε τον ορισμό της *ευβουλίας* στον πλατωνικό *Πρωταγόρα*).

- β. Ο λόγος ασκεί ηγεμονικό ρόλο στην ψυχή και τη ζωή του ανθρώπου. Πρόκειται για σωκρατική – πλατωνική αντίληψη η οποία επανέρχεται και στον Αριστοτέλη (δείτε την διάκριση των μερών της ψυχής στις θεωρίες των δύο φιλοσόφων) με διαφορετικό τρόπο. Η έννοια του *ορθού λόγου* είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της αριστοτελικής ηθικής· είναι μια διανοητική ποιότητα, η οποία στην ηθική του Αριστοτέλη έχει την ίδια λειτουργία με τη γνώση των *Ιδεών* στον Πλάτωνα. Αυτή η ικανότητα να βλέπουμε σωστά (δηλ. *λογικά*) τα πράγματα, στον Αριστοτέλη αντίθετα με τον Πλάτωνα, δεν έχει τίποτε μυστηριώδες, αλλά είναι κάτι έμφυτο (*λογική έχουν όλοι οι άνθρωποι*), που καλλιεργούμενο με την αγωγή, γίνεται τελικά, καρπός της εμπειρίας και της σοφίας. Άλλωστε, όπως θα δούμε σε επόμενες ενότητες, ο ορισμός της ηθικής αρετής στα *Ηθικά Νικομάχεια* περιέχει την αναφορά σε μια *αρετή του νου*. Για να είναι κάποιος ηθικά ενάρετος, πρέπει είτε να διαθέτει ο ίδιος *φρόνηση*, είτε να ακολουθεί το παράδειγμα ενός *φρόνιμου* ανθρώπου (ο *φρόνιμος* διαθέτει μια φωτισμένη *λογική – κριτική ικανότητα*, μέσω της οποίας διακρίνει τι πρέπει να θεωρηθεί ως αξιόλογο και πρακτέο). Η ηθική αρετή για τον Αριστοτέλη είναι ουσιαστικά *φρόνηση* σε διάφορες μορφές και εκδοχές ανάλογα με τις περιστάσεις. Για τον λόγο αυτό άλλωστε ο Αριστοτέλης μιλά για τον *φρόνιμο* ως μέτρο και πρότυπο της αρετής. Με τη *φρόνηση* η ηθική αρετή γίνεται πλήρης, ολοκληρώνεται καθώς αποκτά πλήρως «*λόγο*», δηλαδή πρακτικό λόγο ο οποίος όχι μόνο καθορίζει το αγαθό κάθε φορά αλλά και επιτάσσει την επιλογή και την υλοποίησή του..
- γ. Η φιλοσοφία επιδρά *ολιστικά* στον άνθρωπο: **α)** η φιλοσοφία μπορεί να συμβάλει αποφασιστικά στον έλεγχο του ανθρωπίνου σώματος και να θέσει τις κατευθυντήριες γραμμές στις οποίες ο κάθε άνθρωπος θα μπορέσει να το διαχειριστεί προς όφελός του και **β)** η φιλοσοφία μπορεί επίσης να κατευθύνει το πνεύμα και τις επιμέρους γνώσεις προς τη σωστή πρακτική αξιοποίησή τους.
- δ. Στο συγκεκριμένο κείμενο ο Αριστοτέλης αναδεικνύει την ωφελιμότητα της φιλοσοφικής δραστηριότητας στην καθημερινότητα του ανθρώπου, αναιρώντας την εικόνα του «*απόκοσμου φιλοσόφου*» που η λαϊκή αντίληψη της εποχής, αλλά και ο Ισοκράτης είχαν.
- ε. Ο Αριστοτέλης στον *Προτρεπτικό* εκθέτει τις προσωπικές του απόψεις και καταστρώνει το προσωπικό του ιδεώδες για την ανθρωπινή τελείωση. Είναι εύλογο σε ορισμένες περιπτώσεις να υπάρχει μία ρητορική χροιά, ως ένα βαθμό προπαγανδιστική, εμμένοντας σε δεοντολογικές διατυπώσεις.

Α3 Διδακτική Ενότητα

Η φιλοσοφία ως προϋπόθεση για την ευδαιμονία ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ, *Επιστολή στον Μενοικέα*, 122

Α. ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΟΜΟΡΡΙΖΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- **κοπιάτω < κοπιάω -ῶ < κόπος:** κόπωση, κοπιαστικός, άκοπος.
- **ῶραν, ἄωρος, πάρωρος:** δεσ ερμηνευτικά σχόλια
- **παρεληλυθέναι < παρέρχομαι, πάρειμι (θ. ἐρχ-, ἐλευθ-, εἰ-, ἰ-):** ἔλευση, ερχομός, συνέλευση, προσιτός, ἐξίτηλος, ἰσθμός, ἰταμός, κ.τ.λ.
- **τῶν γεγονότων < γίγνομαι (θ. γιγν-, γεν-, γον-):** γένεση, γενεά, γόνος, γονιός, γόνιμος, απόγονος, κ.τ.λ.
- **τά ποιούντα < ποιέω -ῶ:** αξιοποιήσιμος, ἀπεριποίητος, ἀποποίηση, ἀχειροποίητος, ἐκποίηση, θεοποίηση, περιποιητικός, ποίημα, ποίηση, ποιητής, προσποιητός.
- **πράττομεν < πράττω (θ. πραγ-γ-, πρασσ- ή πραττ-):** πράξη, πράγμα, πρακτικός, εἰσπραξη, ἀπρακτος πολυπράγμων, κ.τ.λ.

Β. ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΠΙΚΟΥΡΟ ΚΑΙ ΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΤΟΥ ΣΧΟΛΗ

Ο Επίκουρος (341 – 270 π.Χ.), γιος αθηναίου δασκάλου, γεννήθηκε στη Σάμο και είχε ήδη αρχίσει να διδάσκει στη Μυτιλήνη και στη Λάμψακο, προτού ιδρύσει, το 306, στην Αθήνα τη φιλοσοφική σχολή που ονομάστηκε *Κήπος* (από τον τόπο όπου συναθροίζονταν τα μέλη της). Η κοινότητα που ίδρυσε ο Επίκουρος διέφερε σε σημαντικά σημεία από την *Ακαδημία* του Πλάτωνα και το *Λύκειο* του Αριστοτέλη. Ήταν μία κοινωνία φίλων που ζουν με κοινές αρχές, αποτραβηγμένοι από τον δημόσιο βίο. Η φιλία, η οποία δεν έχει το πολιτικό περιεχόμενο που της δίνουν ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, αλλά αποτελεί αίσθημα συμπάθειας, έχει ιδιαίτερη ηθική σημασία στον επικουρισμό, και ο *Κήπος* εξασφάλιζε το πλαίσιο για την πραγματοποίησή της. Γυναίκες και δούλοι δεν αποκλείονταν. Το σύνθημα «*λάθε βιώσας*» δεν ήταν μια επαναστατική καταγγελία της σύγχρονης κοινωνίας, αλλά η συνταγή για την κατάκτηση της γαλήνης. Ο καλύτερος τρόπος να επιτύχει κανείς την ασφάλεια και την ευτυχία είναι να αποτραβηχτεί από τη δημόσια ζωή, απολαμβάνοντας, όταν έχει τη δυνατότητα, όλα τα ωραία πράγματα που προσφέρει η ζωή, έχοντας παράλληλα συνειδητοποιήσει πόσα λίγα χρειάζεται στην πραγματικότητα. Αφετηριακό σημείο της διδασκαλίας του είναι η ομορφιά, που προσπάθησε να την ανυψώσει σε αρχή της πρακτικής ζωής και να την εξασφαλίσει στο άτομο. Ο ίδιος ο Επίκουρος ήταν γόνιμος συγγραφέας (γύρω στα 300 συγγράμματα). Από όλη τη συγγραφική παραγωγή μόνο ένα μικρό τμήμα έχει διασωθεί. Έφτασαν ως τις μέρες μας τρεις επιστολές, τις οποίες ο Διογένης ο Λαέρτιος περιέλαβε στον *Βίο του Επικούρου: Προς Ηρόδοτον* (συμπυκνωμένη περίληψη των αρχών του ατομισμού), *Προς Πυθοκλέα* (με βασικό θέμα τα αστρονομικά φαινόμενα), *Προς Μενοικέα* (όπου παρουσιάζει μία σαφή, αν και κάπως υπεραπλουστευμένη έκθεση της επικούρειας ηθικής θεωρίας). Το κείμενο αναφοράς προέρχεται από αυτή την τελευταία επιστολή.

Γ. ΗΔΟΝΗ ΚΑΙ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ

Ο Επίκουρος δεν ήταν ο πρώτος Έλληνας φιλόσοφος του οποίου η ηθική θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ηδονιστική. Η *ηδονή* ήταν ένα θέμα που τράβηξε την προσοχή του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και της *Ακαδημίας* γενικότερα. Και οι τρεις φιλόσοφοι (Πλάτων, Αριστοτέλης, Επίκουρος) ενδιαφέρονται στην ηθική τους να καθορίσουν με λεπτομέρειες τους αναγκαίους όρους της ευδαιμονίας, αλλά μόνο ο Επίκουρος ταυτίζει την ευδαιμονία με μία ζωή γεμάτη ηδονή. Για τον Επίκουρο, καμία ηδονή δεν μπορεί καθεαυτή να είναι τίποτα άλλο εκτός από *αγαθό*, αφού *αγαθό σημαίνει αυτό που είναι ή προκαλεί την ηδονή*. Το βασικό συστατικό της ευδαιμονίας για τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη είναι η αρετή, η ανωτερότητα της ψυχής. Ωστόσο, για τον Επίκουρο η αρετή είναι απαραίτητο για την ευδαιμονία αλλά όχι ουσιώδες συστατικό στοιχείο, ένα μέσο – με άλλα λόγια – για την κατάκτησή της. Η φρόνηση, η σπουδαιότερη μεταξύ των αρετών (οι άλλες είναι η

σωφροσύνη, ανδρεία και δικαιοσύνη), έχει ως έργο να κρίνει ποιες από τις επιθυμίες τυγχάνουν φυσικές και ποιες όχι. Ο Επίκουρος θεωρεί ολοφάνερο το γεγονός ότι ο άνθρωπος, όπως όλα τα έμβια όντα, επιδιώκει την ηδονή και αποφεύγει τον πόνο. Η ηδονή και ο πόνος συσχετίζονται ως αντιφατικά (όχι αντίθετα). Η απουσία του ενός συνεπάγεται την παρουσία του άλλου. Αυτό που πρέπει να κάνουμε είναι να επιδιώκουμε ό,τι θα μας προκαλέσει τη μεγαλύτερη ηδονή. Ο Επίκουρος, ωστόσο, προτιμούσε τη διαρκέστερη ψυχική διάθεση της ικανοποίησης και της γαλήνης. Τα αρχαία κείμενα κάνουν διάκριση ανάμεσα **α)** στις «κινητικές» ηδονές, π.χ. η ικανοποίηση που προσφέρει το να φάει κανείς, όταν πεινάει και **β)** στις «καταστηματικές» (= καταστασιακές) ηδονές, π.χ. η ανακούφιση, όταν θα έχει πλήρως ικανοποιήσει την επιθυμία για τροφή. Η παραπάνω διάκριση ισχύει και για το σώμα και για τον νου. Είναι προφανές ότι οι «καταστηματικές» ηδονές, μέσω των οποίων απολαμβάνουμε την ηρεμία του εαυτού μας, μας φέρνουν πιο κοντά στην ευτυχία. Ακριβώς γι' αυτό χρειαζόμαστε τη γνώση (φρόνησις) με την οποία θα υπολογίσουμε τον βαθμό της ηδονής ή του πόνου που μπορεί να προσμένουμε στην κάθε περίπτωση. Η τέλεια ευδαιμονία λαχαιίνει σ' εκείνον που χαίρεται όλα αυτά τα αγαθά, απολαμβάνοντάς τα με ηρεμία χωρίς να τα επιδιώκει με πάθος. Για τον ίδιο λόγο, ο Επίκουρος θεωρούσε ότι ανάμεσα σ' αυτά τα αγαθά οι πνευματικές απολαύσεις είναι ανώτερες από τις φυσικές, που συνδέονται με τη διέγερση των παθών. Τέλος, για τον Επίκουρο οι ανησυχίες που βασανίζουν περισσότερο τους ανθρώπους πηγάζουν από δύο φόβους: τον φόβο του θεού και τον φόβο του θανάτου. Πάντως, για τον Επίκουρο δεν υφίσταται μεταθανάτια ζωή ή μετεμψύχωση.

Δ. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ

Ο Επίκουρος υποστηρίζει συχνά ότι η φιλοσοφία δεν έχει αξία παρά μόνο όταν βοηθά τον άνθρωπο να κατακτήσει την ευδαιμονία. Η γνώση (φρόνησις) είναι απαραίτητη γιατί θα υπολογίσει τον βαθμό της ηδονής ή του πόνου που μπορεί να προσμένει στην κάθε περίπτωση. Επιπλέον η γνώση θα κρίνει ως ποιο βαθμό ο άνθρωπος θα ενδώσει στις διάφορες επιθυμίες. Ωστόσο, τις πνευματικές χαρές, οι οποίες είναι και οι ανώτερες απολαύσεις, ο σοφός δεν τις αναζητεί στην καθαρή γνώση, παρά στον καλαισθητικό εκλεπτυσμό της ζωής, στη γεμάτη πνευματικότητα και αβροφροσύνη συναναστροφή με τους φίλους, στη άνετη διαμόρφωση της καθημερινής ζωής. Ξέρει ποιες απολαύσεις μπορεί να προσφέρει στον εαυτό του και δεν παραλείπει καμία. Ο σοφός δεν είναι τόσο ανόητος, ώστε να δυσανασχετεί με την τύχη ή να παραπονιέται που δεν μπορεί να τα έχει όλα: έτσι εξασφαλίζει την αταραξία του.

Ε. Η ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ ΣΤΟΝ ΜΕΝΟΙΚΕΑ

Αρκετοί στοχαστές στην αρχαιότητα επέλεξαν την επιστολή ως μέσο διατύπωσης και διάδοσης των βασικών αρχών της διδασκαλίας τους. Κατέστησαν έτσι την επιστολογραφία διακριτό γραμματειακό είδος. Ήδη από την αρχαιότητα τα κείμενα αυτά – άτιτλα, όπως συνηθιζόταν για τα κείμενα όλων σχεδόν των γραμματειακών ειδών – τιτλοφορήθηκαν με αναφορά στον αποστολέα (συγγραφέα) τους και τον εκάστοτε παραλήπτη της επιστολής.

Σώζονται ακέραιες τρεις επιστολές του Επικούρου (341 – 270 π.Χ.): *Προς Ηρόδοτο* (βασικά στοιχεία φυσικής), *Προς Πυθοκλή* (κοσμολογία) και *Προς Μενοικέα* (ηθική). Και οι τρεις επιστολές έχουν διδακτικό χαρακτήρα. Το Κείμενο Αναφοράς είναι η *α'* παράγραφος από την *Επιστολή στον Μενοικέα* (μαθητή του Επικούρου).

Η *Επιστολή στον Μενοικέα* είναι ένας προτρεπτικός λόγος. Ο Επίκουρος προτρέπει τον Μενοικέα να ασκήσει τη φιλοσοφία. Στην πραγματικότητα, όμως, «ο προτρεπτικός αυτός προς τη φιλοσοφία είναι, μάλλον για πρώτη φορά στην ιστορία της φιλοσοφίας, μια ανοιχτή (στον αντίποδα της πολιτικής ή πνευματικής αριστοκρατίας) πρόσκληση σε όλους τους ανθρώπους: νέους και γέροντες πρώτα, αλλά – μπορεί κάποιος να συμπληρώσει με βάση τα όσα γνωρίζουμε – και προς άνδρες και γυναίκες, ελεύθερους και δούλους, μορφωμένους και αμόρφωτους, πλούσιους και φτωχούς. Ίσως η μόνη διάκριση που υφίσταται να είναι ανάμεσα σε αυτούς που επιθυμούν να φιλοσοφήσουν και σε εκείνους που δεν επιθυμούν. Ωστόσο, και οι τελευταίοι, αν ακούσουν την αληθινή (δηλ. την επικούρεια) φιλοσοφία και τον σκοπό της, θα προστρέξουν στο κάλεσμά της».

Πώς αντιλαμβάνεται, όμως ο Επίκουρος τη φιλοσοφία; Καταρχήν όχι ως απλή θεωρητική γνώση αλλά ως ένα τρόπο ζωής. Αυτός ο φιλοσοφημένος τρόπος ζωής μπορεί να οδηγήσει τον άνθρωπο στην ευδαιμονία, η οποία αποτελεί και στην επικούρεια διδασκαλία τον απώτερο στόχο του ανθρώπου, το τέλος της ζωής του. Η ψυχική οδύνη, ο σωματικός πόνος και η συνακόλουθη ταραχή της ψυχής είναι για τον Επίκουρο παγίδες που απειλούν την ηρεμία του ανθρώπου και ακυρώνουν την ευδαιμονία, την ευτυχία του. Αλλά ο φιλοσοφημένος τρόπος ζωής λειτουργεί ως θεραπεία μιας ζωής που ασθενεί η ευτυχία είναι αποκατάσταση της χαμένης υγείας και η φιλοσοφία θα οδηγήσει προς αυτήν λειτουργώντας ιαματικά.

Το περιεχόμενο μιας φιλοσοφημένης ζωής είναι η απαλλαγή από ποικίλους φόβους (φόβο για τα φυσικά φαινόμενα, τον πόνο και τον θάνατο, τους θεούς και τη μεταθανάτια ζωή). Και συνακόλουθα, μια ζωή γαλήνης, ηδονής και ελευθερίας. Η ηδονή αποτελεί για τον Επίκουρο ύψιστο αγαθό: «*η ηδονή δεν είναι τόσο στιγμιαία απόλαυση όσο μια διαρκέστερη ψυχική διάθεση, ικανοποίησης και γαλήνης*».

Οι άνθρωποι, λέει ο Επίκουρος, έχουμε επιθυμίες, και μάλιστα τόσο πολλές και περίπλοκες που είναι αδύνατο να ικανοποιηθούν. Αλλά αυτό μας προκαλεί θλίψη, ταραχή ή και πόνο. Αν, όμως, διακρίνουμε τις επιθυμίες μας και περιοριστούμε στην ικανοποίηση των αναγκαίων, εκείνων που θα μας εξασφαλίσουν την απουσία πόνου και ταραχής, γινόμαστε ευτυχισμένοι. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με τις ηδονές· σημασία έχουν οι πιο **μόνιμες** από αυτές, είτε αφορούν στο σώμα είτε στην ψυχή («**καταστηματικά ηδοναί**»), αυτές που προκύπτουν από την σταθερή ικανοποίηση των αναγκαίων επιθυμιών. Μια μετρημένη ζωή, λοιπόν, μπορεί, κατά τον Επίκουρο, να εξασφαλίσει στον άνθρωπο την ευτυχία.

ΣΤ. ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ

Όπως και στον Προτρεπτικό του Αριστοτέλη, κεντρική θέση στο συγκεκριμένο απόσπασμα της προτρεπτικής επιστολής του Επίκουρου έχει το ρηματικό επίθετο *φιλοσοφητέον* (αν το αναλύαμε σε πρόταση, αυτή θα ήταν: «*χρή νέον καί γέροντα φιλοσοφεῖν*»): ο Επίκουρος τονίζει ότι η προτροπή του προς τη φιλοσοφία αφορά τόσο τους νέους όσο και τους γέροντες. Το ίδιο νόημα, εξάλλου, έχει η εισαγωγική και θεματική πρόταση της παραγράφου: *η φιλοσοφία είναι για όλους· είναι διαρκώς επείγουσα*.

Ζ. Η ΣΥΛΛΟΓΙΣΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΟΣ

Ο Επίκουρος στο παραπάνω απόσπασμα επιδιώκει να τεκμηριώσει την προτροπή του προς όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως ηλικίας ότι πρέπει να φιλοσοφούν («*ὥστε φιλοσοφητέον καί νέω καί γέροντι = ὥστε χρή φιλοσοφεῖν καί νέον καί γέροντα*»).

Αρχικά ο Επίκουρος εισάγει με έντονες δεοντολογικές διατυπώσεις (χρήση προστακτικής: «*μήτε μελλέτω, μήτε κοπιάτω*») τη θέση του ότι η φιλοσοφία είναι για όλους είτε είναι νέοι είτε ηλικιωμένοι (είτε και μεσήλικες) και την αιτιολογεί («*γάρ*») με διπλή έντονη άρνηση («*οὔτε ... οὔτε*») κατά τρόπο συμμετρικό αναιρώντας τις πιθανές υποθετικές αντιρρήσεις – προφάσεις για δήθεν ηλικιακή ακαταλληλότητα:

α. Οι νέοι δεν πρέπει να θεωρούν τον εαυτό τους ανώριμο για τη φιλοσοφία.

β. Οι ηλικιωμένοι δεν πρέπει να θεωρούν ότι έχουν περάσει την ώριμη για τη φιλοσοφία περίοδο της ζωής τους.

Κοινή επιδίωξη σε όλες τις ηλικίες: η ψυχική υγεία («*πρός τό κατά ψυχήν ὑγιαῖνον*») με άλλα λόγια η ευδαιμονία. Αποτελεί κοινό τόπο στα κείμενα του Επικούρου η πεποίθηση πως όπως η ιατρική φροντίζει την υγεία του σώματος, έτσι και η φιλοσοφία φροντίζει την υγεία της ψυχής. Ενδεικτικά βλ. Έπικούρου προσφώνησις, 54: «*Ὁὐ προσποιεῖσθαι δεῖ φιλοσοφεῖν, ἀλλ' ὄντως φιλοσοφεῖν· οὐ γάρ προσδεόμεθα τοῦ δοκεῖν ὑγιαίνειν, ἀλλά τοῦ κατ' ἀλήθειαν ὑγιαίνειν*» (μτφρ. Ζωγραφίδης: «*Δεν πρέπει να προσποιούμαστε ότι φιλοσοφούμε αλλά να φιλοσοφούμε πραγματικά. Γιατί δεν έχουμε ανάγκη να φαινόμαστε υγιείς, αλλά να είμαστε στ' αλήθεια υγιείς*»). Άλλωστε δεν είναι τυχαία η κοινή χρήση της λέξης ηδονή από τον Επίκουρο για να περιγράψει την κατάσταση εκείνων που απολαμβάνουν τόσο καλή φυσική όσο και πνευματική υγεία. Με όρους επικούρειας φυσικής, η

ηδονή αυτή είναι συνακόλουθη της κατάλληλης κίνησης και θέσης των ατόμων μέσα στο σώμα. Αν αυτά διαταραχθούν, ακολουθεί πόνος. Με άλλα λόγια ο πόνος είναι αποδιοργάνωση της φυσικής δομής. Ηδονή αισθανόμαστε, όταν τα άτομα επανέλθουν στην κατάλληλη θέση τους μέσα στο σώμα.

Η δεύτερη περίοδος του αποσπάσματος αποτελεί αναδιατύπωση της ίδιας θέσης – αιτιολόγησης με συνώνυμες διατυπώσεις:

- *ἄωρος* = *μήπω ὑπάρχειν ὥραν / μήπω παρεῖναι τὴν ὥραν.*
- *πάρωρος* = *παρεληλυθέναι τὴν ὥραν / μηκέτι εἶναι τὴν ὥραν.*
- *πρός τό κατά ψυχήν ὑγιαῖνον* = *πρός εὐδαιμονίαν.*

Η τρίτη περίοδος του αποσπάσματος συνιστά τη συμπερασματική («ὥστε...») διατύπωση της εισαγωγικής θέσης (δεοντολογική διατύπωση / χρήση ρηματικού επιθέτου) πλαισιωμένης με νέο επιχείρημα, επίσης κατά συμμετρικό τρόπο διατυπωμένο («τῷ μὲν ... τῷ δὲ»):

α. Οι νέοι, καθώς θα οδηγούνται προς τα γηρατεία, θα τείνουν να διασώσουν τη νεότητά τους, μέσα από την ευγνωμοσύνη για όσα ζουν.

β. Οι ηλικιωμένοι, θα νιώθουν νέοι μέσα στα γηρατεία τους, λόγω της έλλειψης φόβου για τα μελλοντικά δεινά ή και τον θάνατο.

Για τον Επίκουρο τόσο η ευγνωμοσύνη για όσα συμβαίνουν στη ζωή, όσο και η υπέρβαση του φόβου για το μέλλον ή και τον θάνατο, συνιστούν το τελικό ζητούμενο μιας συνεπούς φιλοσοφικής στάσης, σύμφωνα με τις αρχές της επικούρειας διδασκαλίας.

Ο συλλογισμός του Επίκουρου ολοκληρώνεται με την καταληκτική φράση – κατακλείδα (και πάλι με δεοντολογικό ύφος): «Μελετᾶν οὖν χρὴ τὰ ποιούντα τὴν εὐδαιμονίαν, εἴπερ παρούσης μὲν αὐτῆς πάντα ἔχομεν, ἀπούσης δὲ πάντα πράττομεν εἰς τὸ ταύτην ἔχειν». Η πρόταση – κατακλείδα (το δείχνει ο σύνδεσμος οὖν) επικεντρώνεται στον όρο – κλειδί του κεντρικού νοήματος: την εὐδαιμονία¹⁰. Η ευδαιμονία αποτελεί τον απώτερο στόχο ενός ανθρώπου, καθώς η παρουσία της αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση για να έχουμε τα πάντα, ενώ η απουσία της επιβάλλει να κάνουμε τα πάντα για να την αποκτήσουμε. Φιλοσοφία για την ευτυχία, λοιπόν!

Η. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1. «**μήτε μελλέτω, μήτε κοπιάτω, φιλοσοφητέον, μελετᾶν χρῆ**»: οι φράσεις αυτές έχουν έναν έντονο δεοντολογικό χαρακτήρα (προστακτικές, ρηματικό επίθετο σε –τέος, που δηλώνει το δέον, χρῆ + απαρέμφατο) και ταιριάζουν στο γραμματειακό είδος: λόγος προτρεπτικός / διδακτική επιστολή.

2. **ὥρα (ἄωρος, πάρωρος)**: στην αρχική της σημασία η λέξη σημαίνει: ορισμένος χρόνος, χρονική περίοδος, εποχή του έτους, μέρος της ημέρας ή του ημερονύκτιου. Στη συνέχεια, όμως, η λέξη ὥρα έφτασε να δηλώνει τον κατάλληλο χρόνο, την κατάλληλη εποχή για κάτι (συνώνυμη της λέξης καιρός). Έτσι προέκυψε και η απρόσωπη έκφραση ὥρα εστί: είναι ὥρα, ο κατάλληλος καιρός για να γίνει κάτι. Και αντίστοιχα το επίθετο ὠραῖος δηλώνει αυτόν που γίνεται την κατάλληλη στιγμή, που βρίσκεται στην ακμή του, τον ώριμο. Στην αττική διάλεκτο η λέξη ὥρα δήλωνε και την ώριμη ηλικία, μετά την νεότητα και πριν τα γηρατεία.

3. «**γηράσκων νεάζη, νέος ἄμα καὶ παλαιός ἦ**»: με το διπλό αυτό οξύμωρο, ο Επίκουρος τονίζει ότι η φιλοσοφία συμβάλλει στην υπέρβαση, ως ασήμαντων τελικά, των ηλικιακών διαφοροποιήσεων. Κατά προέκταση, η φιλοσοφία αναιρεί και άλλες διακρίσεις μεταξύ των ανθρώπων. Και δεν είναι τυχαίο ότι η φιλοσοφική σχολή του Επίκουρου, ο Κήπος, ήταν ανοικτός τόσο στους Αθηναίους όσο και στους άλλους Έλληνες, αλλά και σε γυναίκες, σε δούλους, σε φτωχούς ή και αμόρφωτους ανθρώπους.

¹⁰ Η θεώρηση της εὐδαιμονίας ως απώτατου σκοπού της ανθρώπινης ζωής δεν αποτελεί, βέβαια, πρωτοτυπία του Επίκουρου. Βλ. Α. Kohen, ό.π., σελ. 106: «Όλες οι μετασωκρατικές φιλοσοφικές σχολές συμφωνούσαν, τουλάχιστον κατ' αρχήν, στον τελικό σκοπό κάθε ηθικής θεωρίας: να διατυπώσει και να διασφαλίσει τους ικανούς και αναγκαίους όρους για την επίτευξη του φυσικού και τελικού στόχου ή σκοπού (τέλους) της ανθρώπινης ζωής και πράξης: την επίτευξη της *ευδαιμονίας*. [...] Για να γίνει αυτό, κανένας ανώτερος στόχος ή σκοπός δεν μπορεί να τεθεί ως τέλος της ανθρώπινης δραστηριότητας, εκτός από μια κατάσταση ικανοποίησης ή, ακόμη, μακαριότητας. Οι αρχαίοι ονόμαζαν αυτήν τη κατάσταση *ευδαιμονία*. Επ' αυτού όλοι συμφωνούν. Οι διαφορές εμφανίζονται όταν κανείς προσπαθεί να ορίσει το πραγματικό περιεχόμενό της».

4. «γεγονότων, μελλόντων, παρούσης, απύσεως»: είναι έντονη η χρονικότητα που αποπνέουν αυτές οι αντιθέσεις (στη διαχρονία η πρώτη, στη συγχρονία η δεύτερη). Αντανακλούν την κατασταλαγμένη πεποίθηση του Επίκουρου ότι η γέννηση και ο θάνατος περικλείουν αυστηρά την ανθρώπινη ζωή· ούτε προϋπαρξη της ψυχής υπάρχει, ούτε μεταθανάτια ζωή.

5. Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο 1: εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι, αναφερόμενος ο Επίκουρος και στα δύο ηλικιακά άκρα, συμπεριλαμβάνει όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως ηλικίας (και όχι μόνο ηλικίας). Την προτροπή του για φιλοσοφία ο Επίκουρος την υποστηρίζει με συμμετρικές για τους νέους και τους ηλικιωμένους αιτιολογήσεις, αναιρώντας με διαλογικό ύφος υποθετικές αντιρρήσεις των μεν και των δε:

α. Οι νέοι δεν πρέπει να θεωρούν τον εαυτό τους ανώριμο για τη φιλοσοφία.

β. Οι ηλικιωμένοι δεν πρέπει να θεωρούν τον εαυτό υπερώριμο γι' αυτήν (ότι δηλαδή έχουν περάσει πια την ώριμη για τη φιλοσοφία περίοδο της ζωής τους).

Και για τους δύο το επιχείρημα είναι το ίδιο: *Το ζητούμενο της ψυχικής υγείας δεν γνωρίζει ηλικία.* Αν θέλαμε να ανασυστήσουμε τον συλλογισμό που υπόκειται στη σκέψη του Επίκουρου, αυτός θα εμφανιζόταν ως εξής:

- Προκείμενη πρώτη: Η ψυχική υγεία αφορά τους πάντες, νέους και ηλικιωμένους.
- Προκείμενη δεύτερη και εννοούμενη: [Η φιλοσοφία εξασφαλίζει την ψυχική υγεία].
- Συμπέρασμα: Οι πάντες, νέοι και ηλικιωμένοι, πρέπει να φιλοσοφούν.

6. Γενικό ερμηνευτικό σχόλιο 2: ο Επίκουρος γενικά αποφεύγει τη χρήση φιλοσοφικών τεχνικών όρων και πολύπλοκα λογικά σχήματα. Άλλωστε, πολλά από τα έργα του ήταν μικρά εκλαϊκευμένα φυλλάδια και επιστολές με έντονο διδακτικό χαρακτήρα, που απευθύνονταν σ' ένα ευρύ κοινό το οποίο το πιο πιθανό να μην είχε συστηματική φιλοσοφική παιδεία (ο Κήπος ήταν ανοιχτός σε όλες και όλους). Η συλλογιστική διαδικασία είναι συγκροτημένη, καθώς εύκολα διακρίνει κάποιος την αποδεικτέα θέση, τη συμμετρική σε αντιθετικά ζεύγη τεκμηρίωση και το συμπέρασμα. Το ύφος βέβαια είναι κατεξοχήν δεοντολογικό και προτρεπτικό, όπως επιβάλλεται από το συγκεκριμένο γραμματειακό είδος. Δεν λείπουν πάντως εκείνα τα εκφραστικά σχήματα που ενισχύουν τις θέσεις του φιλοσόφου: έντονες διπλές αρνήσεις, διπλό οξύμωρο σχήμα («γηράσκων νεάζη ..., νέος ἄμα καὶ παλαιός...»), χρονικότητα και αντίθεση των μετοχών.